

ВИДАВНИЦТВО ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ

СЕРІЯ 8 «НОВИНИ НАУКИ, ТЕХНІКИ, ВИРОБНИЦТВА», № 3

Г. К. ВАСИЛЕНКО,
доктор економічних наук

ВЕЛИКА СКІФІЯ

КИЇВ 1991

ББК 63.3(2)2
В19

ВАСИЛЕНКО Г. К.

В19 Велика Скіфія.— К.: Видавництво т-ва «Знання» України, 1991.— 48 с.— (Сер. 8. Новини науки, техніки, виробництва, № 3). ISBN 5-7770-0336-2.

Автор викладає власний погляд на історію східних слов'ян в епоху до Київської Русі. Його точка зору має нетрадиційний характер, базується на використанні не введених в історіографію письмових і фольклорних джерел.

Автор досліджує проблему зародження і становлення ранньокласового суспільства на землях Середнього Придніпров'я в епоху черняхівської культури (II—V ст. ст.), змальовує економічне і політичне життя Великої Скіфії в правління Аттіли, тобто Кня. Брошура розрахована на істориків та широке коло читачів.

В 0505010000—042
М281(04)—91 99—91

ББК 63.3(2)2

Відповідальний редактор: Н. О. Назаренко
ИЗДАТЕЛЬСТВО ОБЩЕСТВА «ЗНАНИЕ» УКРАИНЫ
Серия 8 «Новости науки, техники, производства», № 3

Василенко Григорий Кириллович

ВЕЛИКАЯ СКИФИЯ

(На украинском языке)

КИЕВ

Автор излагает собственную точку зрения на историю восточных славян в эпоху до Киевской Руси. Его точка зрения носит нетрадиционный характер, базируется на использовании не введенных в историографию древних письменных и фольклорных источников.

Автор исследует проблему зарождения и становления раннеклассового общества и государства на землях Среднего Приднепровья в эпоху черняховской культуры (II—V ст. ст.), описывает экономическую и политическую жизнь Великой Скифии в правление Аттілы, то есть Кня.

Брошюра рассчитана на историков и широкий круг читателей.

Редактор О. В. Грудненко.

Художньо-технічний редактор Я. О. Гулько.

Здано до набору 26.02.91. Підписано до друку 13.06.91. Формат 84×108 мм.
Папір газетний. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум.-друк. арк. 2,52.
Ум. фарбовідб. 2,78. Обл.-вид. арк. 2,84. Тираж 22066 пр. Зам. 02020421.
Ціна 60 к.

Видавництво товариства «Знання» України, 252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна», 252006, Київ-6, вул. Андрі Барбюса, 51/2.

ISBN 5-7770-0336-2

© Василенко Г. К., 1991 р.

В історичній науці досі не вирішене питання про походження того народу, який в 376 році повалив готське королівство в Придніпров'ї. В письмових джерелах цей народ називають гунами. Більшість істориків нашого часу вважає їх заїдами зі сходу. Після погрому готів на Дніпрі вони начебто створили могутню державу на Дунаї, де тепер Угорщина. Але для підтвердження такої версії немає жодних доказів.

За іншою версією, ці гуни — місцеве слов'янське населення Придніпров'я. Прибічників даної версії — в меншості. Але вони наводять для її підтвердження письмові свідчення, матеріали археології, етнографії, лінгвістики, фольклору. На жаль, в історичній науці міцно вкорінилася традиція консервативного мислення, яка гальмує критичний підхід до вивчення цих джерел.

Прибічники першої версії вважають, що гуни — окремий етнос. Проте ця точка зору неправильна. Назва «гуни» має поліетнічний характер. Вона походить від давнього скандинавського поняття «амазонка». За повір'ями стародавніх людей, землі між Доном і дельтою Дунаю населяли жінки-наїзниць. Звідси степи Припонтиди називалися Гунагардом, тобто країною амазонок, а мешканці — відповідно гунами. Готи, осівши в II ст. на Нижньому Дніпрі, називали даним іменем спочатку слов'ян, своїх сусідів з півночі.

Пізніше така назва стала поширюватися на всі інші племена, які приходили в цю країну, — на болгар, аварів, хозарів. Але в середовищі германських народів назва «гуни» закріпилася на багато століть за мешканцями Середнього Подніпров'я. Тому в письмових джерелах і фольклорі народів Північної Європи плем'я полян більше тисячі років було відоме під іменем гунів. Греки і римляни, запозичивши цю назву від готів, теж часом називали населення Подніпров'я гунами.

НАД ЗАБУТИМИ ПРЕДКАМИ ЗАВІСА СПАДАЄ

Йшов 375 рік. Над готською державою скупчувалися хмари. Під кінець свого правління немічний повелитель готів Германаріх втрачав кермо влади. Між готськими можновладними родами Амалів і Балтів точилися чвари за владу над племенем. Західне коліно племені — тервінги — вийшли із підпорядкування Германаріха. Більша частина їх ще в 364 році переселилася під проводом Атанаріха на Дунай. Розкол у стані готів істотно послабив їх воєнну могутність. У той же час посилювалася напруга у відносинах з антами¹. А ще раніше почастишали напади болгарських кочівників на володіння готів. У правління Германаріха готи нерідко направляли свої розбійницькі експедиції в Кубанські степи, де мешкали кочівники, уганяли худобу, забирали в полон людей. Тепер болгар платили ослабленим готам тією ж ціною. Йордан натякнув на причину нападів кочівників на володіння готів: болгар «прославили злигодні, які настали по гріхах наших».

Численні наскоки і сутички з болгарськими племенами вмотували сили готів і держали їх в постійній напрузі. Практично це була війна на виснаження. Наскільки напади болгар деморалізували готів, можна судити по тому, що вони, на думку Йордана, стали причиною смерті Германаріха: «Не перенівши гунських наскоків, Германаріх помер на 109 році життя»².

У Марцелліна з цього приводу сказано, що Германаріх покінчив життя самогубством: «Германаріх протягом тривалого часу старався чинити їм (гунам) рішучий опір і відбитися від них. Але оскільки чутка все більше посилювала жах лиха, що насувалося, то він поклав край страхам перед великою небезпекою добровільною смертю»³.

Германаріх довго відбивався від наскоків. Але час працював проти готів. Над ними все більше нависала небезпека з півночі: анти вирішили використати сприятливі обставини, щоб відбити готам бажання посягати на їх свободу. Військо анти весною 376 року вступило в межі готських володінь.

¹ Антами греки називали племена східних слов'ян.

² Йордан. Гетика, 121. Тут історик, вслід за Марцелліном, гунами називає болгар.

³ Марцеллін А. Історія Риму, XXXI, 3.

Але Йордан жодного рядка не присвятив висвітленню воєнних дій. Він тільки відзначив початок війни: «Баламбер, король гунів, рушив війною на ту частину готів, яку становили остроготи»¹. Також лаконічно сказав про результати війни: «Смерть його (Германаріха) дала гунам можливість осилити тих готів, які, як ми казали, сиділи на східному боці і називались остроготами»². Гревтунги (остготи) змушені були визнати васальну залежність від антив.

Про воєнні дії вестготів (тервінгів) Йордан зовсім не згадує. Тервінги, за його словами, не вступаючи в бій, швидко відступили до Дунаю. «Везеготи ж... які мешкали в західній області, налякані страхом своїх родичів, вагалися, як їм поступити відносно племені гунів: вони довго розмірковували і, нарешті, за спільною згодою направили послів у Романію³ до імператора Валента, брата імператора Валентиніана старшого з тим, щоб підкоритися його законам і жити під його володінням, якщо він передасть їм для поселення область Фракії або Мезії». Разом з тервінгами відступила також частина гревтунгів, які не виявили бажання визнати владу антив. Про участь болгар у цій війні з готами Йордан не згадує. Розповідь про це знаходимо тільки у Прокопія.

«І от кімерійці (болгари) несподівано напали на готів, які мешкали на цих рівнинах (Криму), багато з них перебили, решта ж кинулася втікати. Ті, які могли втікати від них (болгар), знявшись з цих місць з дітьми і жінками, покинули рідний край і, перейшовши ріку Дунай, зупинилися на землях римлян»⁴.

Участь болгар у готсько-гунській війні обмежилася захватом Криму. Далі вони не пішли. Основний тягар війни несли анти.

Так в 376 році закінчилося більш як двухсотлітнє панування готів у Припонтиді. Але ця війна не була останньою. Через кілька років вона знову вибухнула між готами й антами.

У 376 році анти поступили благородно з переможеними. Вони залишили землі за гревтунгами. Їх правляча династія, як і раніше, володіла спадковою владою. Конунг Вінтарій, який успадкував владу від Германа-

¹ Йордан. Гетика, 130. Автор антив називає гунами. Баламбер — перекручена форма слов'янського імені Велемир.

² Там же.

³ Романія — Східна Римська Імперія — Візантія.

⁴ Прокопій Кесарійський. Війни з готами, IV, 5.

ріха, зберіг всі атрибути королівської гідності. Обмеження були встановлені тільки на зовнішні зносини готів. Вони були позбавлені можливості безкарно втручатися в життя сусідніх народів. Проте готи не хотіли миритися зі своїм залежним становищем. Конунг Вінитарій «гірко переносив залежність від гунів»¹. Готи не покладали надій на звільнення з-під опіки антів і мріяли про відновлення минулої могутності. Анти не утискували готів. І останні, прийнявши це за ознаку ослаблення противника, через деякий час знову вирішили випробувати силу своєї зброї.

З часом готи, оправившись після поразки, роблять спробу звільнитися від васальної залежності. Щоб приголомшити антів, готський конунг вдався до авантюри. «Потроху звільняючись від їх влади і пробуючи проявити свою силу, він (Вінитарій) рушив військо в землю антів»². Таким чином, після короткого перепопочинку боротьба слов'ян з готами відновлюється.

Спроба Вінитарія виявилася безуспішною. Ступивши в землю антів, він «в першій сутичці був переможений»³. Будучи безсилим перемогти антів на полі битви, Вінитарій вирішив досягти перемоги підступністю. «Він з часом став діяти більш рішуче і розіпнув князя їх Божа з синами і семидесяттю вельможами, щоб трупи розп'ятих збільшили страх підкорених»⁴.

У чому проявилася рішучість Вінитарія, пояснює вжитий Іорданом епітет *ditidicii* — «підкорені зі зброєю в руках»⁵. Так називав історик військо антів, яке залишилось без свого вождя, без воевод. Хоча Іордан не повідомив подробиць вчиненого Вінитарієм злочину, але епітет «підкорені зі зброєю в руках» дає можливість до малювати картину «подвигу» готського конунга.

Віроломний володар готів, розбитий дружиною князя Божа і не сподіваючись одержати перемогу силою зброї, замислив злочин. Прийнявши видимість покори і зробивши вигляд, що бажає миру, запросив князя Божа на банкет у знак відновлення дружби. Повіривши, що непокірний васал одумався і бажає стати слухняним, князь Бож як слов'янин, будучи великодушним, довірився шляхетності васала і, прийнявши запрошення, прибув

¹ Іордан. Гетика, 247.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

до табору готів з вельможами. Їх схопили й розіп'яли на хрестах.

Військо антів, залишившись без воевод, не могло дати відсічі нападу ворога. Шлях на слов'янську землю був відкритий. І готи ринулися в країну, полишену можливості захищатися. Зганяючи злобу на мирному населенні, готи почали правити залізною рукою.

Етнограф А. М. Крицький встановив, що князь Бож був страчений на Росі біля села Синяви Рокитнянського району. Місцеве населення в околицях Синяви до цього часу шанує пам'ять про князя Божа і називає місце його страти Бусовою горою. Навколо Синяви збереглися залишки п'яти давніх слов'янських городищ, розташованих на зримій віддалі від Бусової гори. Місцеве населення, рятуючись від свавілля готського війська, сховалося в цих городищах. Вінитарій, маючи намір настрахати слов'янське населення, вирішив вибрати місцем страти князя і його вельмож Бусову гору, яка підвищується над околицями. Щоб обложеним в городищах людям було видно немилосердя готів, щоб знали, що чекало непокірних, хрести були поставлені на вершині гори.

Але підступність не принесла готам бажаного успіху. Свавілья Вінитарія було тимчасовим. «З такою свободою владарював він ледве чи протягом одного року», — свідчить Іордан. У цих драматичних обставинах на допомогу підданам Божа прийшов князь Велемир. Насильства готів «не стерпів Баламбер, король гунів»¹, — пише Іордан. — Довго вони билися; в першій і другій сутичці переміг Вінитарій... Але в третій сутичці, коли обидва противники зблизились один з одним, Баламбер, підкрившись до ріки Ерак², пустив стрілу, поранивши Вінитарія в голову, вбив його»³.

Це трапилося в 382 році. Велемиру повторно прийшлося вгамувати готів. Після підступного вбивства князя Божа слов'яни проявили гуманність до готів: їм залишили землі по Нижньому Дніпру і дозволили самоуправління. Але короля анти призначали за власним розсудом. «Готським племенем завжди правив власний князьок, хоча і відповідно до рішення гунів».

Якщо прийняти, у відповідності з традиційним поглядом, підданих Велемира за азіатських гунів, то ви-

¹ Ерак — Дніпро.

² Іордан. Гетика, 249.

³ Дестуніс Г. С. Сказання Приска Цанийського... фр. 8.

никає ряд загадкових питань, на які не легко знайти відповідь.

Перш за все надто загадковою виглядає причина, яка змусила гунського вождя прийти на допомогу антам, чужому племені для тюрк. Гуни під проводом Баламбера докладають відчайдушних зусиль, щоб захистити антів від посягання готських загарбників на їх свободу. Незрозуміло тоді, чому вождь гунів прийняв так близько до серця інтереси чужого йому слов'янського племені. Важко уявити, заради чого військо гунів дало готам три кровопролитних битви, щоб вгамувати запекле шаленство проти антів, чим було викликане таке сильне почуття солідарності до слов'ян з боку тюрк?

Але загадковість цих подій стає зрозумілою при критичному осмисленні сказаного Іорданом. Накидані ним контури воєнної ситуації дають змогу домалювати панораму подій більш детально.

Військо Велемира брало участь у трьох битвах. У двох воно потерпіло поразку. За словами Іордана, поразка Велемира була нищівною. «Навряд чи хто в силах пригадати побоїще, подібне тому, яке влаштував Вінітарій війську гунів!» — вигукнув Іордан.

Треба розуміти, що після такого погрому гуни повинні були стати на коліна. Але як не дивно, готи після такої блискучої перемоги відступають до Дніпра на переправу, де їх наздоганяє військо Велемира. Відбувається остання сутичка на Дніпрі. Вона виявилася роковою для готів. Настигнуті на переправі, вони були знищені. Вінітарій загинув у бою.

Оскільки землі готів знаходилися на Нижньому Дніпрі, а перша сутичка відбулася на річці Рось, то шлях руху готів у землю антів і назад показує, що військо гунів наступало з півночі на південь. Хто ж тоді були ці гуни — анти чи болгари? З півночі могло наступати тільки слов'янське військо. Якби піддані Велемира були азійськими гунами, то вони наступали б із-за Дону або навіть з Криму, тобто в зворотному напрямку по відношенню до того, по якому йшов Велемир.

Експозиція воєнних дій, таким чином, свідчить, що гунами, які прийшли на допомогу антам, були гуни місцеві — слов'янське плем'я полян. Практично ці гуни і є анти. В даному випадку протиставлення антів гунам — данина тій плутанині, від якої не міг звільнитися Іордан

у силу недостатнього знайомства з етнічною обстановкою в районі Північної Припонтиди. Етнонім гуни готи вживали переважно для відзначення полян — своїх безпосередніх сусідів, вкрай незговірливих і в будь-який час готових дати відсіч, коли готи прагнули утискати їх свободу і незалежність.

Таким уявляється в загальних рисах зв'язок мало відомих подій війни між готами і гунами, відновлених за даними Іордана.

Зіставлення розрізаних свідчень окремих авторів дає змогу скласти досить повне уявлення про те, хто в історії стоїть за таємничим іменем гунів і який вплив вони зробили на долі народів Європи.

Незважаючи на неточності і деяку плутанину, допущені Іорданом в зображенні етнічної обстановки на землях Скіфії в епоху великого переселення народів, цінність повідомлень готського історика унікальна. Огріхи, які допущені ним у повідомленнях, при критичному підході до аналізу тексту його праці піддаються усуненню, і завдання відтворення подій в їх реальній дійсності вирішується позитивно.

Але найбезціннішою послугою Іордана для історії є свідчення про самоназву народу Скіфії. Мешканці, за словами Іордана, називали себе росомонами, тобто руськими людьми. З цього приводу Іордан пише: «Віроломному племені росомонів, яке в ті часи служило йому (Германаріху) в числі інших племен, підвернувся випадок нашкочити йому. Одну жінку із згаданого племені на ім'я Сунільда за зрадницьку втечу її від чоловіка король у стані гніву наказав розметати по полю, прив'язавши до диких коней і пустивши їх чвалом. Брати ж її Сар і Аммії, палаючи помстою за смерть сестри, вразили його в бік мечем. Страждаючи від рани, король микав життя каліки»¹.

Росомони Іордана являють собою не абстрактну категорію, а реальне плем'я, яке мешкало в Подніпров'ї, вони були сусідами готів. Княжна росомонів була дружиною готського конунга Германаріха. Від їх імені пішла назва літописних русів.

При цьому варто зауважити, що Іордан не був свідком подій, описаних в його «Гетиці». Вони йому стали відомі з праці візантійського історика Пріска Панійського, який в 448 році в складі візантійського посоль-

¹ Іордан. Гетика, 124.

ства відвідав столицю Полянської Русі і залишив письмові спогади про життя і побут наших далеких предків.

Перший слід до вирішення питання про міфічну державу гунів на Дунаї проклав О. Ф. Вельтман. Досліджуючи праці Іордана і Пріска, а також стародавній скандинавський фольклор, він прийшов до висновку, що не тільки держави гунів не було на Дунаї, але не було там і так званих гунських кочівників впритул до приходу аварів. Але йому не вдалося відстояти свою позицію.

Історична наука не зуміла гідно оцінити науковий подвиг О. Ф. Вельтмана. Він не мав спеціальної підготовки для проведення широкомаштабного історичного дослідження. Тому часом у нього трапляються неточності. Але це можна пробачити ентузіасту-самоуці, який взяв на себе сміливість дослідити одну із найскладніших і найважливіших проблем історичної науки. І все ж таки, володіючи неабияким талантом, він зумів внести ясність у дослідження питання, розв'язання якого виявилось не під силу найвидатнішим спеціалістам-історикам.

Під назвою скіфів і гунів було поховано більше тисячі років слов'янської історії. І заслуга її воскресіння належить О. Ф. Вельтману. Незважаючи на окремі помилки, він зумів знайти той кінець нитки, який дає можливість розплутати весь загадковий клубок історії давніх слов'ян, навмисно заплутаний редакторами «Повісті временних літ» з благословення князя Володимира Мономаха і німецькими істориками на російській службі Байером і Шлецером, а також їх російськими послідовниками-норманістами, подібними до Погодіна, Куника та інших. Його відкриття не підказано інтуїцією і не є щасливою випадковістю, а результатом копіткої, наполегливої роботи над великою кількістю матеріалу, за обробку якого ніхто із спеціалістів не рискнув взятися.

Але, на жаль, ніхто з істориків не спромігся продовжити почату ним справу. Навпаки, навіть з боку маститих істориків-спеціалістів висловлювалися нарікання в його адресу за несерйозність зроблених ним досліджень. А відверті противники скористалися деякими неточностями історичного і географічного характеру, зауваженими в його оригінальній праці «Аттила», щоб виставити його відкриття перед науковою громадськістю в негарному світлі. Історикам-тураністам, які не мучилися від надлишку наукової сумлінності, окремі неточності дали привід, щоб зганьбити автора в очах наукової гро-

мадськості, виставивши його несерйозною людиною і поверховим дослідником, а цінну історичну працю об'явити дилетантською, яка не має наукового значення. Доля великих відкриттів нерідко такою буває. І відкриття О. Ф. Вельтмана не стало в їх ряду винятком.

Лише тепер, спираючись на різноманітний матеріал наукових пошуків археологів, етнографів, лінгвістів, на громадських в ХХ ст., можна по-науковому осмислити і оцінити той подвиг, який зробив цей скромний ентузіаст на ниві історичної науки. Щоб упевнитися, наскільки прозорливим був О. Ф. Вельтман, направимося за ним по сліду візантійського посольства в Скіфію, суворо дотримуючись викладу Пріска Панійського, книга якого замовчується до цього часу.

То ж спираючись на Пріска, спробуємо уточнити, що являла собою держава Аттили, де вона знаходилась. І чи дійсно слов'яни з-під неволі готської потрапили в неволю гунську?

Спочатку звернемося до Іордана. Ось що він повідомляє про поїздку візантійського посольства до столиці гунської держави 448 року: «Переправившись через великі ріки, тобто через Тізію, Тибізію і Дріцку, ми прийшли до того місця, де колись загинув від сарматської підступності Відігойя, найхоробріший серед готів; відтіль неподалеку досягли поселення, в якому стояв король Аттила; це поселення, кажу я, було подібним до великого міста; дерев'яні стіни його, як ми помітили, були зроблені з гладких дошок, з'єднання між якими було таким міцним, що ледве можна було помітити — і то при старанності — стики між ними. Помітні були і трикліні, що простягнулися на значний простір, і портики, які розкинулись у всій своїй красі. Площа двору була оточена огорожею: її розмір сам свідчив про палац. Це й було житло для Аттили, який тримав весь варварський світ; подібному житлу він надавав перевагу перед завойованими містами»¹.

Іордан з розповіді Пріска взяв тільки два моменти: перелік річок, через які довелося переправлятися посольству, і описання поселення, «в якому стояв король Аттила». Розповідь про подорож візантійського посольства до Скіфії, яка зайняла в Пріска п'ятдесят сторінок, Іордан вмістив на півсторінки. Якими обставинами супроводжувалася подорож, що бачили і чули мандрівни-

¹ Іордан. Гетика, 178, 179.

ки в Скіфії, нічого не сказано. Більш того, навіть те, що запозичено у Пріска, піддалося в «Гетиці» повному переосмисленню.

Перш за все порушена була послідовність переправи посольства через річки, котрі зафіксував Пріск, а назву річки Тіраса ототожнено з назвою Тиси. Така зміна дала можливість штучно повернути шлях посольства із сходу на захід, зі Скіфії в Паннонію¹. Відповідно до цього перемістилась і столиця Скіфії в Паннонію, причому це вже була не столиця, а лише ставка військ, де «стояв король Аттіла».

Усунення із оповідання обставин подорожі звільнило Іордана від необхідності називати підданий Аттілі народ скіфами. Назвавши його за готською традицією гуннами, автор не міг передбачити, що це у майбутньому послужить основою для ототожнення слов'ян із тюркськими кочівниками.

Із трьох річок, через які переправлялось посольство, подорожуючи в столицю Скіфії, дві ототоженні Іорданом з Тисою і Темешем. Річка Дрікка залишилась автору невідомою. Однак у Пріска немає ні Тиси, ні Темеша. Іордан, не маючи достатнього знайомства з географією, не став уточняти, де протікала Дрікка. Оскільки ця річка залишилась Іордану невідомою, то він виніс її в кінець списку, а першою поставив відому йому Тису замість Тірасу. При цьому Іордан не надав значення тій обставині, що, міняючи місцями порядок річок, він змінив напрямок маршруту, по якому рухалось посольство. Бо перша річка, через яку переправлялось посольство, тобто Дрікка, лежала більш як за 300 км на схід від переправи через Дунай біля Видина, куди прибули подорожні. А Тіса, яка по волі Іордана виявилась першою в списку, протікала на віддалі понад 400 км західніше Видина. Що переправа була біля Видина, свідчить назва Істр — нижня течія Дунаю. Верхня течія називалась Данубієм.

Таким чином, шлях посольства, який пролягав від Видина на схід, до Дрікки і далі в Скіфію, Іордан направив на захід до Тиси. А Пріск чітко вказав, що землі Скіфії починалися за Дріккою. «Переїхавши Дрекон (Дрікку), посольство ступило на землю Скіфії»². Тому цілком очевидно, що візантійське посольство за жодних

¹ Паннонія — нинішня Угорщина.

² Дестунис Г. С. Сказання Пріска Панійського... фр. 8.

обставин не могло направлятися в Паннонію, де протягом багатьох десятиліть дослідники розшукують столицю гунів.

Історики наступних поколінь, не помітивши помилки, пішли по прокладеній Іорданом стежці в Паннонію на пошуки гунської держави. Серед них виявилися такі корифеї історичної науки, як Е. Гіббон, А. Тьєррі, Т. Моммзен, які своїм авторитетом закріпили помилку Іордана. Виникнувши внаслідок неуважності переписувача, а може, й некомпетентності готського історика в питаннях географії, ця помилка досі служить основою для домыслив про гунську державу на Дунаї.

Щоб показати марність пошуків гунської столиці в Паннонії, О. Ф. Вельтман за текстом Пріска розклав шлях руху візантійського посольства на окремі ділянки у відповідності з часом, витраченим послами на їх подолання. Здійснивши прив'язку кожної ділянки шляху до місцевості і умов ландшафту, описаних Пріском, він показав, що цей шлях не вписується ні за часом, ні в просторі в топографічну характеристику Паннонії. І, навпаки, всі його деталі відповідають топографічним умовам місцевості, яка простяглася по Нижньому Дунаю на схід від Карпат. Простота і надійність цього методу надзвичайно переконливі.

Тому при дослідженні місця знаходження столиці гунів ми будемо дотримуватись тієї ж схеми, яку прийняв О. Ф. Вельтман, з тим, щоб уточнити деталі, зокрема, назви річок, через які переправлялось посольство. Їх три — Δρηκων, Τίρας, Τίφρας¹. При уважному спостереженні легко помітити, що назви другої і третьої річок попсовані переписувачами книг. На географічній карті таких назв не було. Але до цього часу побутує впевненість, що вони ототожнюються з Тисою і Темешем — лівими притоками Дунаю. Ототожнення Δρηκων'а з якою-небудь річкою цього району поки що ніхто не встановив.

На нашу думку, Дрікку варто ототожнити з сьогоденним Арджешем. Оскільки ця назва складається з двох слів, то в побуті заради зручності перевагу надавали вживанню короткої форми, називаючи тільки другу час-

¹ Назви наведені з тексту Пріска, взятого з посібника, який був підготовлений за вказівкою Константина Порфірородного для чиновників дипломатичного відомства. Більш раннього тексту праці Пріска не виявлено.

тину в назві річки — «джеш», Вона утворилася від давньої форми «дрег», про що свідчить назва *Дреґкон* — ще один варіант назви Дрікка, яку подає Пріск. Корінь «дрег» внаслідок чергування приголосних набув сучасної форми «джеш» (дрег — дреш — джеш), яка закріпилася в назві Арджеш. Наявність спільного кореня в давній і сучасній назвах усуває сумніви відносно того, яку річку треба називати Дріккою.

Перша ж частина в назві річки «ар» утворилася від давнього «ваг». Це слово передає поняття «річка». Започатковою формою назва річки була «вар Дрег». Пізніше від їх злиття утворилася форма Арджеш. П. Шафарик відмічає, що «ор (ар)» в значенні «річка» вживали сарматські і тюркські племена¹. Аналогічне тлумачення слова «ваг» подає також Ф. Гірт².

Підтвердженням достовірності наших міркувань про подорож посла Максиміна в Придніпров'я служить повідомлення Пріска про повторне відвідання візантійським посольством Скіфії роком пізніше. З його оповідання видно, що після невдалого посольства Максиміна в 448 році імператор Феодосій II в 449 році направив послами до Аттіли патрикіїв Анатолія і Нома. Візантійські посланники їхали тим же шляхом, яким їхав Максимін. «Анатолій і Ном, переправившись через Істр, поїхали до річки Дрегкон і ступили в скіфську землю»³. Арджеш у нижній течії, в місці переправи, широкий і багатководний, бо в нього зі схилів Південних Карпат вливається багато притоків. Тому і у Пріска був привід назвати його великою річкою.

Назви річок *Tiyas* і *Tifnas* Іордан притягнув штучно до району Паннонії, ототожнивши першу з Тисою, а другу — з Темешем. Ототожнення *Tiyas'a* з Тисою не правомірне. Оскільки посольство, переправившись через Дрікку, рухалося в столицю гунів на схід, то *Tiyas* повинен лежати на їх шляху, там де Тірас (Дністр). Видимо, переписувач Пріска допустив помилку, написавши *Tiyas* замість *Tiras*.

Третя річка *Tifnas* не може бути ототожнена з Темешем, оскільки вона лежить на схід від Дністра. Яку

¹ Шафарик П. И. Славянские древности.— Т. I.— Кн. 2.— С. 79; Кн. 3.— С. 214.

² F. Hirth. *Über Wolga-Hunnen und Hlung-nu.*

³ Дестунис Г. С. Скавання Пріска Панійського... фр. II, 1861.

мав на увазі річку Пріск, визначити поки неможливо. Після Дністра на шляху до Києва їх було кілька.

А тепер, визначивши напрямок руху посольства, підемо по його сліду, порівнюючи з описанням Пріска.

Направляючись у ставку гунських військ, послали їхали по маршруту Константинополь — Сардика (Софія) — Наїс (Ніш). Із Наїса є два шляхи на переправу через Дунай: долиною річки Морави до Марга, або ж долиною річки Тімок на переправу Траяна нижче Залізних воріт. У першому випадку шлях на Марг не змінював напрямку. Як і раніше, він пролягав на північний захід і виходив до переправи через Данубій, тобто в сторону верхів'я Дунаю. В другому випадку напрямок змінювався — їхати потрібно було на північний схід на переправу через Істр, тобто в сторону нижньої течії Дунаю. Посольство, як свідчить Пріск, вибрало другий напрямок і направилося на переправу Траяна, тобто у Валахії.

Не помітивши зміни напрямку маршруту, тому що виїзд відбувся до сходу сонця, персонал посольства був здивований, коли перед його очима на горизонті показалося сонце. Отже, мандрівники рухалися на ближню переправу на схід від Залізних воріт. На перехід вони витратили два дні. Якби вони йшли до Марга, потрібно було витратити п'ять днів. На що обставину ще Вельтман звернув увагу.

До військової ставки після переправи через Дунай посольство їхало теж два дні. Першого дня воно проїхало 70 стадій (15 км). Другого дня, виїхавши на світанку, в 9 годин дня (о 3-ій годині по полудні) посольство прибуло в ставку. На дорогу витрачено 6 годин, що відповідає 30 км шляху¹.

З прибуттям у ставку військ посол Максимін був прийнятий Аттілою. Розкриття змови візантійського уряду з метою замаху на життя Аттіли змусило останнього залишити ставку і терміново виїхати до столиці, щоб обговорити на князівській раді, які необхідно прийняти заходи. Тому Аттіла залишив військо на Дунаї, а сам виїхав до столиці, звелівши послу їхати слідом за ним.

Шлях посольства в столицю Скіфії умовно можна поділити на дві частини: перша — від ставки військ на Дунаї до зупинки в поселенні над озером, друга — від цього поселення до столиці.

¹ У часи Пріска було прийнято вважати, що один день посольського шляху дорівнював 40 км.

Порівняємо два описання першої половини шляху — Йорданом і Пріском. Відділившись від ескорту, піше Пріск, візантійці «йшли далі дорогою рівною, яка пролягала через поля, і дійшли до судноплавних річок». Пріск веде мову про дорогу, яка пролягала по низині між Дунаєм і Карпатами в східному напрямку. Описання цієї дороги відповідає характеру ландшафту Валахії. Тут, на схід вздовж Дунаю, простягається рівнина. Посольство їхало по місцевості, населеній землеробським племенем.

Якщо ж посольство рушило б на захід в Паннонію, що впливає з міркувань Йордана, то на його шляху замість рівнини встали б Карпатські гори. Йому потрібно було б пробиратися тісною Клісур вздовж Дунаю, щоб вийти на рівнину, або ж гірськими стежками вздовж Темеша. Допустити ж, що ставка військ гунів на Дунаї могла бути на західній стороні Банатських гір, неможливо, бо західніше Баната переправа через Дунай була тільки коло Марга. Але в такому випадку посольству від Наїса потрібно було б п'ять днів шляху, а не два, як сказано у Пріска. І воно переправлялося б через Данубій, а не через Істр.

У списку річок, які перетинало посольство, Йордан, переповідаючи Пріска, першою поставив Тису. І цим остаточно заклав вихід із створеного ним лабіринту. І дійсно, якщо прийняти послідовність переправ посольства через великі річки в тому порядку, який вказаний Йорданом, то в цьому випадку виникає парадоксальна ситуація — шлях посольства повинен брати свій початок не від переправи Траяна, а з того місця, яке було кінцевою метою його мандрівки, тобто від столиці Аттіли на Тисі.

Але за свідченням Пріска, все має бути навпаки. Після дунайської переправи наступними є переправи через Дрегкон, Тірас. Посольство, таким чином, повинно їхати не в Паннонію з Валахії, а навпаки, з Валахії на схід. Якщо ж вірити Йордану, що столиця Аттіли була в Паннонії, то яка була потреба послу їхати за Дрегкон і Тірас в землю Скіфії? Навіть якщо припустити, що столиця на Тисі була в районі Сегеда, то їхати послу від Марга до неї потрібно тільки п'ять днів, а якщо в районі Сольнока — то сім днів. А скільки ж днів їхали до столиці Максимін з Пріском? Їхали не багато і не мало — цілий місяць.

Звернемося за поясненням до Пріска. Він пише, що після переправи через Дрегкон, Тірас і третю річку, «про-

йшовши багато днів шляху, ми вийшли до озера». Будемо вважати, що в поселенні над озером закінчилась, як було домовлено, перша частина шляху. Це озеро стало на шляху, коли посольство пододало «три судноплавні річки» і залишило позаду Тірас. А від переправи Траяна до Тіраса — без малого 800 км, тобто 20 днів шляху. Тому не має причини для сумніву, що пройдена його частина відповідає словам Пріска «пройшовши багато днів шляху».

Після цього подорожування грекам залишилося пройти ще другу частину шляху — від села над озером до столиці. Ми вважаємо, що Пріск веде мову про слов'янську столицю, яка згодом стала відомою під назвою Києва. Для зручності приймемо, що село над озером знаходилося безпосередньо за Дністром в районі Рибниці. Тоді віддаль між ними становитиме близько 480 км. Проїхавши за тиждень по цьому шляху ще 280 км, посольство Максиміна знову зупинилося, щоб пропустити кортеж Аттіли, який направлявся в столицю. «Ми пройшли сім днів дороги, — зауважує Пріск, — і зупинилися в одному селі, тому що скіфи, наші провідники, сказали нам, що Аттіла їде по тій же дорозі і нам необхідно їхати слідом за ним». І далі: «Тут ми зустрілися із західними римлянами, які приїхали також з посольством до Аттіли». Одним з вірогідних пунктів зустрічі двох посольств міг бути район нинішньої Сквири, через яку проходить шлях з Києва на Балкани і в Прикарпаття.

Пропустивши кортеж Аттіли, посол Максимін продовжував подорож разом з римським посольством, «Перейшовши через деякі річки, ми прибули в одне величезне поселення, в якому був палац Аттіли». В цей час столиця була молодим містом, укріплень ще не мала, тому Пріск називає її поселенням.

Беручи до уваги, що від Рибниці до столиці 480 км, тобто 12 днів шляху, то через тиждень після зупинки в селі над озером до столиці залишилося 5 днів, тобто 200 км. Сквира від Києва відстоїть на 160 км. Значить, посольства зустрілися на підході до Сквири за 40 км. Відрізок дороги між Сквирою і Києвом Пріск відмітив фразою «проїхавши деякі річки». Це могли бути Роставиця, Рось і Стугна.

Шлях до столиці Скіфії після переправи через Дунай становить, таким чином, більшість як 1200 км, а за ча-

сом — 32 дні. За схемою Іордана, якщо рухатися від переправи Траяна до Тиси, весь шлях становитиме 420 км:

1. Від переправи через Дунай до Залізних воріт — 80 км.

2. Відтіль до переправи через Темеш — 160 км.

3. Від Темеша до Тиси — 180 км.

На весь шлях потрібно затратити 11 днів, що не відповідає свідченню Пріска. Як бачимо, різниця істотна — 21 день. Вона за тривалістю дорівнює тій частині подорожі, яку Пріск відмітив фразою «пройшовши багато днів шляху». Варіант пошуку столиці Аттілі за схемою Іордана заводить в тупик. Порівняльний аналіз подорожі візантійського посольства в столицю гунів підтверджує марність її пошуків в Паннонії.

Цей висновок підтвержується також фактом зустрічі двох посольств на підході до столиці. Вони зустрілися на шляхах, які зближались. Це значить, що вони рухалися в одному напрямку — на схід. Якби посольства направлялись в столицю на Тиси, то їх шляхи були б зустрічними і вони могли зустрітись тільки в кінцевому пункті. Отже, версія про існування гунської держави в Паннонії неспроможна. І навпаки, доводи Вельтмана підтверджуються при зіставленні тексту Пріска з топографією місцевості, по якій стелився шлях посольства Максиміана в Придніпров'я. Вельтман правий: поїздка Максиміана з посольством в Паннонію — фікція. Столиці гунів, як і держави їх в Паннонії, ніколи не було. І як не парадоксально, на мешкання гунів в Придніпров'ї вказує сам Іордан.

Працюючи над «Гетикою», Іордан орієнтувався в сучасній йому етнічній ситуації Південно-Східної Європи. Йому відомі вже були племена антів, склавинів, болгар, хозарів та інші. Але відтворити етнічну обстановку столітньої давнини в цьому регіоні Іордану було важко. І все ж таки він правильно визначив район поселення гунів і відокремив їх від кочівників — болгар і хозарів.

Розміщуючи відомі йому племена і народи Східної Європи, Іордан повідомляє: «З півдня сусідами їх (естів) є надзвичайно сильне плем'я акацирів¹, яке не знає злаків, а живиться від худоби і полювання. Далі за ними тягнуться над Понтійським морем місця розсе-

¹ Ак-хазир — білі хозари.

лення болгар... А там і гуни, як найплодючіша поросль із всіх найсильніших племен...»¹.

Іордан вказує місця поселення народів, рухаючись від Океану², де мешкали ести, по колу в напрямку руху годинникової стрілки. За естами знаходилися акацири на Нижній Волзі. На захід від хозарів жили болгари. Вони займали Кубань, Нижній Дон і степову смугу вздовж моря до Дністра, включаючи Крим. За болгарами в смузі Лісостепу жили гуни. «А там» — значить, по сусідству, поряд з болгарами.

Дійсно, в сусідстві зі степом, на північ від нього, простяглася зона Лісостепу, населена антами. Це ж саме стверджує Прокопій, сучасник Іордана. «Народи, які тут живуть (біля Меотійського болота і ріки Танаїс), в древності називались кімерійцями, тепер іменуються утигурами, тобто болгарами. Далі на північ від них землі займають численні племена антів»³. Інших народів тут не було.

Це той регіон, який Іордан називає Скіфією. За його словами, ці землі між Дністром і Дніпром займали анти. Таким чином, і гуни і анти живуть на одній і тій же землі. Азіатських гунів Іордан в іншому місці назвав конкретно, вживши їх власні назви — акацири і болгари. А крім болгар і хозарів інших тюркомовних гунів у цей час не було в указаному місці. Авари прийшли в ці землі тільки в 558 році, тобто через сім років після написання «Гетики». Отже, «а там», в Лісостепу, нікому було жити, крім слов'ян. Їх-то і назвав Іордан гунами.

ПОБУТ І ЗВИЧАЙ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Описання подорожі візантійського посольства Пріск доповнює картинами народного побуту мешканців країни, куди воно прибуло.

Цю країну Пріск називає Скіфією, а населення — скіфами. Але паралельно як синонім вживає назву «гуни». Після переходу через Дунай змін у життєдіяльності на-

¹ Іордан. Гетика, 37.

² В епоху Іордана Океаном називали Балтійське море, а естами — литовські племена.

³ Прокопій Кесарійський. Война с готами, IV.

селення посланці Візантії не помітили. Це видно з повідомлення Пріска про харчовий достаток посольства. Вже на перший день його перебування на північному березі Дунаю персонал отримав на вечерю тушу бика і рибу. Це вказує на землеробський характер побуту населення, в його стадах переважала велика рогата худоба. Кочівники в основному мали коней і овець.

З переходом через Дністр намітилися зміни в раціоні харчування персоналу посольства. «В поселеннях відпускали нам для харчування замість пшениці просо (пшоно), замість вина — так званий у тубільців мед. Супроводжуючі нас слуги отримували просо й виготовлений з ячменю напій, який у варварів називається кам (пиво)». Зміна раціону харчування свідчить про зміну культури виробництва — подорожні ступили в іншу природно-кліматичну зону. З Подунав'я з його м'яким кліматом, який дає змогу вирощувати виноград і пшеницю, мандрівники перебралися в країну з континентальним кліматом. Просо і ячмінь — традиційні для тих часів культури землеробства Лісостепу. Достаток меду теж вказує на те, що мандрівники ступили в межі Скіфії. Мед і віск у ті часи були традиційними статтями експорту в слов'янських землях.

На схід від Дністра холодна зима і помірно літо не давали можливості культивувати виноград. Тут також замість пшениці сіяли ячмінь і просо, як більш стійкі культури до холоду. Крім того, ячмінний хліб переважає за калорійністю пшеничний. А це вельми істотно в країні з помірним кліматом. Якби греки направлялись на Тису, то раціон харчування не змінився б, оскільки природничо-кліматичні умови Паннонії нічим не відрізнялися від тих, які були у Валахії.

Надзвичайно важливою рисою народного побуту є житло. За його типом і формою судять не тільки про час спорудження, а й про спосіб життя населення. Мешканці цього краю жили поселеннями. Хати були дерев'яні під зруб. Тому Пріск вживає для них назву «деревня». Дах на хатині покривався очеретом. Наявність поселення з дерев'яними будівлями — ознака осідлого способу життя. Якщо б ці гуні були кочівниками, то надавали б перевагу стойбищам з юртами. Марцеллін, який першим серед істориків описав азіатських гунів, звернув увагу на те, що вони за жодних обставин не хочуть користуватися житлом. «Ніколи вони не користуються якими б то

не було будівлями, а, навпаки, страхаються їх, як гробниць...»¹.

А ось зразок слов'янської гостинності: «Пройшовши чимало шляху, розкинули ми під вечір свій намет біля озера з придатною для пиття водою, яку вживали мешканці села, котре знаходилось поруч. Раптом піднялася сильна буря з громом, з частими блискавками і проливним дощем. Буря не тільки змела наш намет, а й всі пожитки знесла в озеро. Ми з криком відшукували товаришів, які відстали від нас. Скіфи вибігли на шум і стали запалювати факели з очерету, які вони вживали для розпалювання вогню. При світлі цих факелів вони питали нас, що нам потрібно, що ми так голосно кричимо. Коли супроводжуючі нас варвари дали їм знати, що нас зустріла непогода, то мешканці звали нас до себе, прийняли нас в свої хатини і, підкидаючи побільше очерету, зігріли нас. Ми провели ніч у хижках». Щось тут надто мало спільного з кочовим побутом!

Завдяки записам Пріска, ми довідуємося, що слов'янські умільці були чудовими майстрами дерев'яної архітектури. Ось що він бачив у їх столиці. «Переїхавши через кілька річок, ми прибули в одне велике поселення, в якому був палац Аттіли. Він був, як нас запевнили, найкращим серед тих, які мав Аттіла в інших місцях. Він був побудований з майстерно витесаних колод і дошок, обнесений дерев'яною огорожею, яка служила більше для прикраси, ніж для захисту. Після княжого будинку найкращим був будинок Онігісія, теж з дерев'яною огорожею, але вона не була прикрашена баштами, як в Аттіли».

Це було V століття, коли, за твердженням наших істориків і археологів, наші предки жили родовим ладом. І далі: «В середині огорожі було багато будинків: одні споруджені з дошок, майстерно поєднаних, з різьбою; інші з тесаних і виструганих колод, вставлених в бруси, які утворюють круги; починаючи з долівки, вони підіймались на значну висоту».

Палаці Аттіли, його дружини, Онігісія були шедеврами дерев'яної давньослов'янської архітектури. В V ст. палаці князів і знаті будували з дерева, як і в часи Геродота.

Коли Пріск наніс візит княгині, вона «відпочивала на м'якому ложі... Підлога була покрита шерстяними

¹ Марцеллін А. Історія, XXXI, 2.

килимами, по яких ходили»... Варто відмітити, що у тюркських народів посли княгиням не наносили візиту. Стороннім мужам було заборонено бачити жіночі обличчя, які постійно закривали паранжею. Те, що спостерігав Пріск, вельми нагадує домашню обстановку князівського двору епохи Київської Русі.

Навряд чи в цих поселеннях, через які пролягав шлях посольства, можна було відшукати хоч одного азіатського гуна! Візантійському посольству під час подорожі в Скіфію довелося перетнути багато річок. При цьому Пріск відмітив спосіб переправи, яким користувалось місцеве населення. «Ми переправилися через ці судноплавні річки на човнах-однодеревках. Інші річки ми переїжджали на плотях». Відомо, що човни-однодеревки і плоти були найпоширенішим транспортним засобом в слов'янській землі, яка мала густу мережу річок. Ця особливість послужила Птоломею приводом назвати плем'я полян амадоками, тобто плотогонами. Амадокою він назвав місто Любеч, яке було ремісничим центром по виготовленню однодеревок.

Така ж ситуація зберігалась і в епоху Київської Русі. Константин Порфірородний зазначав, що виготовлення однодеревок було важливим промислом у лісних районах країни на північ від Києва. «Слов'яни, які платять їм (русам) данину: так звані кривичі, лутичі та інші слов'яни на своїх підвищеннях вирубують в зимні часи однодеревки, лагодять їх до моменту ломки льоду і, коли пройде лід, вводять їх в близькі заводи. І оскільки вони впадають в Дніпро, то і вони через це входять в річку і спускаються в Київ, тягнуть їх для оснащення і продають їх русам». Таким же методом і в тих же місцях човни виготовлялись і в часи Аттіли.

Плавання слов'ян на човнах-однодеревках відоме нам ще з часів Геродота і навіть раніше. Цим видом транспорту вони доставляли хліб на продаж в Ольвію. Перший військовий похід на човнах-однодеревках слов'ян разом з готами здійснили в 218 році. Флотилія однодеревок вийшла тоді в Середземне море і досягла міста Афін та Салонік. Два великі морські походи слов'ян до південних берегів Чорного моря відбулися в 252 р. і 256 р. Відома також участь слов'янської флотилії однодеревок у поході на Константинополь в 626 році.

В кочовому побуті човни не застосовувалися. Через водні перепони кочівники робили переправу на бурдюках.

Для повноти уявлення про етнічну належність народу Скіфії варто навести описання зустрічі мешканцями столиці любимого князя, що повернувся з походу. «При в'їзді в поселення Аттілу зустріли дівчата, які йшли рядами під тонкими білими покривалами. Під кожним з цих покривал, які підтримувались по обох боках жінками, було до семи дів і більше: і таких рядів було дуже багато. Ці дівчата, йдучи попереду Аттіли, співали скіфських пісень. Коли Аттіла був біля господи Онигісія, повз яку йшла дорога, що вела до князівського двору, дружина Онигісія вийшла з двору зі слугами, з яких одні несли їжу, а інші — вино. Це у скіфів — ознака найглибшого поважання. Вона привітала Аттілу і просила його покуштувати того, що йому підносила для виявлення своєї поваги. В угоду дружині свого любимця Аттіла, сидючи на коні, їв їжу зі срібної таці, яку високо підняли слуги. Скуштувавши вина із піднесеної йому чаші, він проїхав до князівського двору». Вся сцена зустрічі проникнута слов'янським духом. І хор дівчат, які славлять піснею повернення свого володаря, і частування великого князя дружиною першого сановника держави Онигісія. Цей звичай був значно поширений в епоху Київської Русі. Дожив він до наших днів, його транслювали по телевізору із села Фастовець біля Києва під час сільського весілля взимку 1987 року.

Такою ж давньою сивиною віє від бенкетування в князівському палаці. Дух епохи в оповіданні Пріска живо перегукується з описанням бенкетувань Володимира Сонечка в билинній творчості стародавніх слов'ян. Візантійські посли в столиці Аттіли були свідками слов'янської гостинності. По закінченні свого візиту їх запросили на прощальне частування в палац Аттіли.

Великий князь був хлібосолом. Бенкетна церемонія, яку спостерігав Пріск, живе у східних слов'ян до цього часу. Не виключається, що деякі деталі його за півтори тисячі років в якійсь мірі змінилися, але в основі своїй вродистість збереглася. То ж для більшої впевненості послухаємо Пріска.

«Коли всі розсілися по порядку, виночерпій підійшов до Аттіли, піднісши йому чашу з вином. Аттіла взяв її і вітав того, хто був першим в ряду. Той, кому була віддана честь вітання, вставав. Йому не дозволялося сісти раніше, ніж Аттіла поверне чашу виночерпцю, випивши вино або відвідавши його. Коли він сидів, то присутні шанували його таким же чином: прийма-

ли чаші і, привітавши, випивали з них вино. При кожному з гостей знаходилося по одному виночерпію.

По відданні такої шани другому гостю і наступним за ним гостям Аттіла привітав і нас, нарівні з іншими по порядку сидіння на лавках. Після того, як всім була віддана честь такого вітання, виночерпії вийшли. Біля столу Аттіли були поставлені столи на трьох, чотирьох і більше гостей, так щоб кожний міг брати з покладеної на блюді їжі, не виходячи з ряду сидінь.

Першим зайшов слуга Аттіли, несучи блюдо, наповнене м'ясом. За ним прислужники іншим гостям ставили на столи їжу і хліб... Після того, як покладена їжа на перших блюдах була з'їдена, ми всі вставали і кожен із нас не прийшов до своєї лавки скоріше, ніж випивши попереднім порядком піднесену йому чашу вина і побажавши Аттілі здоров'я. Виявивши йому таким способом повагу, ми сіли, і на кожний стіл було поставлено друге блюдо з іншою їжею. Всі брали з нього, вставали, як і раніше, випивши вино, сідали».

Варто відмітити, що кочівники хлібом і вином не пригощали і за столами не сиділи. На наступний день після запросили в гості до великої княгині. Церемонія віщанування повторилася. «Дружина князя запросила нас до обіду в Адамія, який управляв її справами. Ми прийшли до нього разом з деякими із знатних скіфів. Були удостоєні доброзичливого і ласкавого прийому, пригощені столом. Кожний з присутніх за скіфською гостинністю, піднявшись, подавав нам повну чашу, потім обіймав і цілував того, хто випив, і приймав від нього чашу». Цей звичай теж дожив до наших днів. Його і зараз можна спостерігати в сільських місцевостях на Україні під час весілля. Картини побуту, описані Пріском з натури, свідчать про землеробський устрій життя населення країни, куди направлялося візантійське посольство.

Відмічені особливості народного побуту говорять про землеробський спосіб життя. Посол імператора Феодосія II тримав дорогу в ту країну, де в часи Геродота мешкали скіфи-орачі. Як і тисячу років тому, потомки скіфів-орачів обробляли поля, сіяли хліб, ситили мед, варили пиво. З розповіді Пріска постає мирне життя землероба, сповнене працею і турботами.

Тому не дивно, що Пріск ніде не зустрів жодного кочівника, хоча й заселив всю країну гунами. Ніде Пріска не зустріли лихі наїзники, що переганяють отари

худоби по степу, не бачив він стійбищ, заставлених юртами і кибитками з сизими димками багаття, грецьких мандрівників ніде не пригощали розпареною під сідлом кониною.

Про етнічну належність народу, володарем якого був Аттіла, свідчить також його мова. Пріск з народного лексикону Скіфії наводить три слова — мед, кам¹ і страва. Хоча їх і не так багато, але якому народові вони належать, двох думок бути не може.

Ираномовних скіфів не було. Відомо, що 256 року в Криму готи їх знищили під корінь. І ніколи тюрк ніхто не називав скіфами. Єдиними спадкоємцями цього імені залишились слов'яни. Але разом з тим для Пріска вони є також гунами. Всі племена тюркського походження, яких історики підводять під поняття гунів, Пріск називає власними іменами — акацирами, савірами, аварами. Для впевненості розглянемо кілька прикладів.

Пріск повідомляє, що у 433 році після смерті князя Ругілі імператор Феодосій II направив патрикіїв Плінфу і Епігона для укладання нового договору зі скіфами. Отримавши повноваження, «обидва посланники відправилися до гунів». Вони доїхали до Марни. Туди ж приїхали скіфи. Таким чином, посланники їхали до гунів, а зустрілися зі скіфами. Переговори зі скіфами завершилися укладенням договору про мир, перша стаття якого передбачала, щоб «гунам видавалися всі люди, які втікали зі Скіфії». Отже, Скіфія була населена гунами.

І нижче. За договором «римляни платили скіфам щорічно по сімсот літрів золота»². Договір скріпили клятвами. «За його дотримання римляни і гуни поклялися за звичаями своїх предків». І далі. «При Феодосії Молодшому Аттіла, цар гунів, зібрав своє військо і відправив листа царю римському з вимогою, щоб негайно були видані перебіжчики і вислана данина, щоб до нього були направлені посланники для переговорів про виплату данини на майбутній час. Аттіла заявив при цьому, якщо римляни замешкають або ж будуть готуватися до війни, то й він не захоче більше утримувати скіфське військо від нападу». Тут князь гунів виступає поводителем скіфського війська.

¹ Слово «кам» вийшло з вжитку в середні віки, його замінило слово «пиво». Збереглося в мовах південних слов'ян. Слово «страва» збереглося в українській та словацькій мовах.

² Один літр золота дорівнював одному фунту.

Реакція з боку римлян була швидка: «За короткий час казна опустіла; золото і біженців відправили до гунів... Римляни багатьох біженців убивали, тому що вони чинили опір проти видачі їх скіфам».

А це з пізніших подій. «Вони (мешканці Асимунта) билися з численними противниками і воєначальниками, які користувалися між скіфами великою славою. Гуни, втративши надію оволодіти замком, відступили від нього. В цій війні вони (мешканці Асимунта) знищили багато скіфів.

Виходить, що біженців римляни видали гунам. Але вбивали тих, котрі не хотіли повертатись... до скіфів. І далі. Обложени мешканці замка билися з витязями скіфів. Але замком не зуміли оволодіти... гуни... І значні втрати при цьому знову ж таки понесли скіфи.

Таку ж тотожність обох етнонімів спостерігаємо при зіставленні титулу Аттіли. В першому випадку Пріск називає Аттілу царем гунів, а в другому — повелителем скіфів. Те ж саме повторюється в інших місцях.

Вся книга Пріска від початку до кінця відображає побут, звичаї і норів слов'янського народу. Він двічі відвідав країну слов'ян і довго жив серед них. І жодного штриха, який би давав привід запідозрити їх або їхнього вождя в належності до тюркського племені, не зустрічаємо.

ВЕЛИКА СКІФІЯ — ДЕРЖАВА СЛОВ'ЯН

Писана історія слов'ян Придніпров'я, яких Геродот називає гелонами, веде початок з 512 року до нової ери, коли вони брали активну участь у війні з військом персидського царя Дарія I. Персидське військо, ступивши на землю Скіфії, зруйнувало місто Гелон — адміністративно-культурний центр слов'ян на південній околиці нинішнього Києва.

Початок скіфської епохи (VII ст. до н. е. — VI ст. до н. е.) був сприятливим для населення Середнього Подніпров'я. Археологічні матеріали і письмові джерела свідчать, що в цей період на слов'янській землі відбувається бурхливий розвиток економіки, викликаний застосуванням залізних знарядь праці. Зростання продуктивності праці забезпечує появу вагомого додаткового про-

дукту, який концентрується в руках родоплемінної знаті і обмінюється на предмети розкоші в грецьких торгових колоніях на узбережжі Чорного моря. Під впливом досягнень у розвитку землеробства і торгівлі швидко руйнується первісна родова община, її місце заступає землеробська община. Складаються умови для зародження самобутньої слов'янської цивілізації. Починається формування ранньокласового суспільства.

Але розвиток цього процесу в другій половині скіфської епохи (V ст. до н. е. — IV ст. до н. е.) сильно гальмує агресія степовиків. Скіфи, значно посилившись після перемоги над персами, починають систематично нападати на слов'янську землю. Землеробське населення змушене напружувати зусилля для захисту від наскоків. Порушуються традиційні торговельні зв'язки з грецькими приморськими містами. Припиняється збут товарного хліба, продуктів лісового промислу — хутра, меду, воску. Настає зубожіння населення. Свідками цього лихоліття на слов'янській землі залишилися величні оборонні споруди — Змієві вали і укріплені городища, руїни яких збереглися до наших часів.

Відродження слов'янської цивілізації настає в зарубінецьку епоху (III ст. до н. е. — I ст.). В кінці III ст. до н. е. у приморській степах приходять сармати і витісняють скіфів до Криму. Нові сусіди мирно вживаються з місцевим населенням. Освоюючи тривалий застій, поступово набирає темп розвиток економіки. В II ст. до н. е. слов'яни зав'язують торговельні зв'язки з придніпровськими провінціями Римської імперії. В I ст. на слов'янській землі з'являється грошовий обіг на основі римської металічної монети. Складається внутрішній ринок. На потребу обміну виникає самобутнє рунне письмо — «черти і різні». На рубежі нової ери слов'янські землі Лісостепу об'єднуються у воєнно-політичний союз, який кладе початок слов'янській державі.

Таким чином, слов'янська держава являє собою результат внутрішнього розвитку суспільства. При цьому не слід ігнорувати вплив зовнішніх факторів, які теж стимулювали цей процес, в першу чергу — економічні зв'язки з країнами південних морів. Не варто скидати з рахунку також зовнішню небезпеку з боку дикого поля.

Інтереси захисту від кочівників вимагали зосередження влади в одних руках. А в такому разі неминуче виникла тенденція закріпити владу за нащадками. Тому воєнно-політичний союз слов'янських племен під

егідою полян в міру посилення влади і авторитету князя поступово еволюціонував до монархічної форми правління.

Органи народного представництва, притаманні ладу народної демократії, в умовах постійної небезпеки поступово втрачають своє значення, і посилюється роль організації, властивої династичному методу правління. І народна демократія поступається місцем спадковій владі, закладається фундамент держави.

Перші згадки про наявність спадкової влади у східних слов'ян зустрічаємо в історичних переказах скандинавських народів. Зокрема «*Heimskringla*» («Круг земний»), стверджує, що родоначальником королівської династії інглінгів був князь Одін, який в I ст. до н. е. переселився з частиною свого племені в Скандинавію. Наводимо текст: «З гір, які служать межею населеної на півночі землі, витікає недалеко від країни *Switiod mikla* (Велика Швеція) річка Танаїс і тече далеко на південь в Чорне море. Країна, яка зрошується руками цієї річки, називалась *Wanaland*, або *Wanaheim*. На східній стороні річки Танаїс знаходилася земля *Asaland*, в головному місті якої, що називалось *Ashard*, було відоме капище. В цьому місті володарем був Одін».

Проти реальності існування Одіна немає підстав заперечувати. Події, пов'язані з його переселенням, служили сюжетною основою для народної творчості в Скандинавії протягом цілого тисячоліття. Одін став об'єктом релігійного культу, був богом до введення в 930 році християнства в Скандинавію. Щоб зрозуміти смисл переказу, потрібно зробити деякі уточнення його тексту.

За уявленнями древніх, Танаїс витікав з Уральських гір, які знаходилися на північ від нього. А ще далі, за хребтом Уралу, була Швеція. *Wanaland*, або *Wanaheim* — в першому випадку країна, в другому — вітчизна ванів, тобто венеців, змістилася деякою мірою на схід, у басейн Дону. Поправку варто внести посланням на Птоломея, а також Іордана.

Як відомо, венеци — сама давня назва слов'ян. Іордан знав, де західна межа країни венеців. «Від лівого схилу Альп (Карпат), котрий спускається на північ, починаючи від місця народження річки Вістули (Вісли), на безкрайніх просторах розселилося численне плем'я венеців». Де межа крайніх просторів, Іордан не знав.

Більш точно визначив межі розселення східних слов'ян Птоломей. Тільки слов'яни у нього іменуються сарматами. Європейська Сарматія у нього простягнулася від Вісли до Дону. Таким чином, із зіставлення цих свідчень випливає, що меридіанна вісь симетрії країни венеців проляже між Віслою і Доном, тобто по Дніпру. Внаслідок уточнення *Asaland* — країна асів, або аланів, як і *Wanaland*, переміститься в басейн Дніпра.

Що країна аланів повинна бути на Дніпрі, свідчать Птоломей і Маркіан Гераклейський. Птоломей на меридіані Дніпра розміщав на своїй карті Аланські гори, які тепер називаються Валдайською височиною. З них-то і бере початок Дніпро. Населення цього району Птоломей називає скіфо-аланами. Це було II століття, коли жалюгідні залишки скіфів-кочівників шукали притулку в Криму.

Маркіан Гераклейський теж Валдайські висоти називав Аланською горою: «Річка Рудон (Західна Двина) витікає з Аланської гори». А далі продовжує: «Біля цієї гори, і взагалі в цій області, живе на широких просторах народ алани, в землях яких знаходиться виток річки Борисфена, що впадає в Понт». Таким чином, античні географи стверджують, що земля аланів знаходиться у верхів'ї Дніпра.

Зрозуміло, що ці алани не мали нічого спільного з племенами аланів іраномовного походження, які кочували в степах за Доном. В ті часи, про які веде річ «*Heimskringla*», алани-кочівники навіть при бажанні не могли б добратися зі своїми табунами худоби й кибитками на колесах через болота і хащі, через непрохідні ліси до Валдайських висот більш як за тисячу кілометрів від степів.

Ким же були ці таємничі алани, які займали, за свідченням Маркіана, широкі простори у верхів'ї Дніпра. Цими аланами були племена кривичів. Про це свідчить також наявність у них капищ. У аланів-кочівників, як відомо, їх не було.

Далі «*Heimskringla*» повідомляє про часи і причину переселення Одіна з аланами в Скандинавію. «Приблизно цього часу римські полководці вели війни в далеких краях, підкоряли собі всі народи і багато володарів лишили свої землі. Але Одін, передбачаючи, що його нащадки будуть жити в північних країнах, залишив своїх двох братів володарями Асгарда, а сам з дітарами, значною частиною підданих рушив далі на захід в землі

Гардарік, потім на південь в країну саків, а звідти вже нарешті в Скандінавію».

Сноро Стурлезон не послався тут на конкретну дату. Але відомо, що період римських завоювань припадає на епоху імперії, починаючи з Юлія Цезаря і кінчаючи війною Траяна в Дакії. Тому можна вважати, що переселення Одіна відбулося на рубежі нової ери. І це уточнює Стурлезон в «Молодшій Едді». Він назвав серед полководців, які вели війни в період життя Одіна, Помпея. Видатний римський полководець у той час вів війну проти парфянського царя Мітрідата Євпатора. А це була середина I ст. до н. е.

Чи могло в той час існувати місто Асгард? Звичайно. Місто Гелон існувало в слов'янській землі за півтисячі років до цих подій. Можливо, його і названо в переказі Асгардом. У всякому разі вказівки на те, що Асгард був культовим центром землі, зближують його з відомим нам уже Гелоном.

Необхідно взяти до уваги також свідчення «Молодшої Едди», в якій знаходимо ще одну згадку про Одіна. Розповідаючи про переселення Одіна, вона вказує на його володіння в Припонтіїських землях.

Про що свідчать ці скупі рядки скандінавських легенд? Зіставляючи названі джерела, приходимо до висновку, що при всій розпливчастості їх свідчень Одіна необхідно визнати виходцем із земель Придніпров'я. Вони свідчать про відродження слов'янської державності, яка була подавлена в скіфську епоху. В тій землі над Дніпром, де княжив Одін, уже існувала примітивна форма державної організації. З чого це видно?

Перш за все про це свідчить передача влади за спадковістю. З відходом Одіна віче нового князя не обирало. Одін владу передав братам своїм за спадковістю. Значить, влада вже була відокремлена від народу. Це перша ознака існування держави. Далі. При особі князя було 12 діарів (радників). Рада з представників родоплемінної знаті — це вже елемент державного апарату. Земля мала також адміністративно-культовий центр, тобто столицю. Відомо, що вона не існує без держави.

«*Heimskringla*» повідомляє, що Одін приніс у Скандінавію рунне писмо. Археологічні матеріали свідчать, що воно відоме було слов'янам Придніпров'я вже у II ст. до н. е. А потреба в писемі виникає, коли суспільство підноситься в своєму розвитку на рівень державності.

Про слов'янську державу в Придніпров'ї на рубежі нової ери згадує Стефан Візантійський. Перераховуючи племена, які жили на південному сході Європи, він відзначив, що «гелони — сарматська держава». Цим він підкреслив час її походження. Відомо, що в епоху панування сармат (II ст. до н. е. — II ст.) даним ім'ям заодно називали і слов'ян. В цю епоху виникла держава у полян, які для історика по старій пам'яті були ще гелонами.

Птоломей в середині II ст. відмітив, що столиця Сарматії Метрополіс знаходиться на Дніпрі. Крім того, йому були відомі Любеч і Чернігів, називає їх Амадокою і Азагарієм.

З цих свідчень можна зробити висновок, що слов'янська держава до II ст. переживала період інкубації. Вона не мала ще політичної ваги в Європі, була явищем непомітним, але поступово набирала сили.

В черняхівську епоху (II—V ст. ст.) настає розквіт життя на слов'янській землі. Швидко розвивається економіка. Помітно зростає добробут населення. Дана епоха залишила глибокий слід у пам'яті народній. Це був «золотий вік» у житті східних слов'ян. Через два століття слов'янська держава, яку Нестор назвав Великою Скіфією, заявила античному світові про своє існування. Історики нових часів нарекли її державою гунів і, по іронії долі, перенесли з Дніпра на Дунай в Паннонію. Слов'яни в 376 році вийшли на рубіж Дунаю і зайняли землі на його північному березі від Дністра до Паннонії включно. Ці землі стали протекторатом Скіфії. Візантія визнавала кордоном зі Скіфією Нижній Дунай і ліву його притоку Дрегон (Арджеш). Тому Дрегон Пріск називає прикордонною річкою.

Апогею своєї могутності слов'янська держава досягла в період правління Аттіли (433—453 рр.). Під цим іменем у письмових джерелах пізньоантичної епохи відомий був полянський князь Кий.

Приймаючи зауваження римського посла, що «Аттілі платять данину майже всі племена Скіфії, включаючи й острови Західного океану» (Балтійського моря), варто думати, що до складу його імперії, на правах васальних володінь, входили землі лужицьких сербів, полабських і балтійських слов'ян.

Могутність держави слов'ян зростала за рахунок системи союзів з германськими племенами. Її союзниками були остготи, гепіди, герули, скірри, тюрінги, части-

на франків і бургундів. Ці племена займали землі до річки Рейна. За Піренейськими горами було королівство вандалів — теж союзник Аттіли. За допомогу у війні проти бургундів у 439 році Рим передав під владу Аттіли Паннонію, північну провінцію імперії. В 448 році він підкорив болгарські племена, які жили на березі Чорного моря і в Криму.

Таким чином, хоча контури володінь Аттіли надто розпливчасті, все ж таки вони дають деяке уявлення про розміри його імперії. Вона розкинулася від озера Балатон і берегів Балтійського моря до степів Дону.

Князівська династія, до якої належав Аттіла, вела своє походження від далеких предків. Це видно з відповіді імператора Візантії на вимогу Аттіли призначити послами в Скіфію сановників самого високого рангу. Феодосій II знав Аттілу як спадкового правителя Скіфії.

Імператор при цьому посилається на традицію попередників Аттіли: «Найвищих сановників послами не призначали ні при його предках, ні при інших царях скіфської династії». Посилання імператора Феодосія II на традиції свідчить про встановлення давніх дипломатичних відносин між двома державами — Візантією і Скіфією. Держава, якою правив Аттіла, не була чимось новим для римлян і греків. Членів слов'янської династії греки і римляни називали скіфськими царями.

З найближчих за часом попередників Мундіуха, батька Аттіли, відомі імена князів Велемира і Доната. Велемир нам відомий по війнах з готами 376 і 382 рр. За повідомленням Олімпіодора князь Донат у 412 році сповязав з військом на Дунаї, готуючись до походу на Константинополь. Греки запросили миру і під час переговорів отруїли Доната.

Про час і причину смерті Мундіуха нічого не відомо. Можемо тільки здогадуватися, що він правив Скіфією після Доната. Очевидно, період його правління був коротким. На таку думку наводить та обставина, що влада по смерті Мундіуха не перейшла до сина, а до його братів Октара і Ругіли. Вони успадкували владу від брата, бо сини князя Мундіуха Аттіла і Владо були неповнолітніми. Письмові джерела вперше згадують Ругілу як князя Скіфії в 424 році в зв'язку з походом проти Візантії.

Швидко набираючи сили після війни з готами 376 року, Скіфія на початку V ст. стає домінуючою силою в Східній Європі. З посиленням позицій східних слов'ян

змінюється розстановка політичних сил в Європі: міняється характер взаємовідносин між Скіфією і могутніми її сусідами — Східною і Західною імперіями. В 377 році слов'янські війська зайняли землі на північному березі Дунаю від його дельти до озера Балатон. У першій третині V ст. Скіфія вступає в протиборство з імперіями.

Римська імперія розглядала варварські країни як джерело дармової рабської праці і дефіцитної сировини. Господарська система імперії не могла існувати без постійного припливу рабів. Ремеслове виробництво потребувало дешевої сировини, в першу чергу металів. Все це можна було взяти в підкорених країнах. Тому Рим був постійно зайнятий війнами.

Рим в епоху імперії підкорив Галлію, Іспанію, Британію і численні країни Близького Сходу. Спроба поневолити германські племена не вдалася. Германці учинили шалений опір. Війна, яка з перемінним успіхом тягнулася протягом I ст., виявилася безрезультатною. Далі Рейна з боку Галлії римське військо не просунулось.

Тоді Рим звернув свої погляди на північний берег Дунаю. Імператор Траян взявся у 101 році за підкорення Дакії. Це був апогей могутності Римської імперії. Підкоренням Дакії в 117 році епоха завоювань закінчилась. На нові завоювання сил не вистачало. Паразитичне життя привілейованих станів і низька продуктивність рабської праці вели до вичерпання державних ресурсів. У скарбниці не вистачало коштів для оплати найманого війська. Про нові завоювання не могло йти мови. Разом з економічними труднощами наростала неприязнь варварських народів до імперії, яка важким тягарем гнітила їх протягом віків. І вони піднялися проти Риму. Але боротьба була важкою. Три століття потрібно було народам Європи, щоб розхитати підвалини Римського колоса і довершити його падіння.

Аттіла, будучи талановитим дипломатом, не упушав нагоди зав'язати дружні відносини з противниками Риму і Візантії. Особливо він дорожив союзом з германськими племенами. В числі його найбільш надійних союзників були гетти і остготи. Вони завдавали багато клопоту обом імперіям. Остготи, які сиділи вздовж морського берега по ліву сторону від Дніпра, за згодою Аттіли переселилися в 439 році в Паннонію, прикордонну провінцію Римської імперії на Дунаї. Гетти поселились у су-

сідах з остготами в Дакії на землях між Дунаєм і Тисою, витіснивши звідти язигів. Вихід союзників Аттіли на Дунай зміцнив позиції Скіфії проти Риму і Візантії. На північному кордоні обох імперій нависла серйозна загроза.

Важливою причиною напруги у відносинах між імперіями і варварським світом Європи служило незадоволення останнього нерівноправними умовами торгівлі. Торговельні стосунки між сторонами будувалися з порушенням еквівалентності обміну. Римські і грецькі купці скуповували товари у місцевого населення варварських країн за безцінок. Ціни ж на імпортовані товари були непомірно високими.

Особливо терпіли від дискримінації слов'янські купці. На ринках Візантії вони наражалися на ризик і навіть на небезпеку за життя, їх часто грабували. На товари слов'янських купців накладали таке високе мито, що виручка від продажу часто не покривала затрат. Візантійські купці на землях Скіфії торгували без мита.

Каме́нем спотикання в стосунках між Скіфією і Візантією було також питання про перебіжчиків. Втікачі завдавали слов'янам багато клопоту. Вони служили для греків не тільки джерелом інформації. З них часто здібні і кмітливі ставали військовими спеціалістами і значними адміністраторами. Римляни і греки охоче давали втікачам притулок, використовуючи їх досвід і знання на шкоду залишеній батьківщині.

Така політика вносила напругу у відносини між Візантією і слов'янами. Тому в договорах Скіфії з Візантією завжди першим пунктом стояла вимога про повернення втікачів.

Економічні й політичні інтереси Скіфія змушена була захищати збройною силою. Уже скоро по закінченні війни 376 року з готами слов'яни вдаються до енергійних вторгнень у задунайські провінції Візантії з метою примусити її до встановлення рівноправного партнерства в стосунках.

Грецькі джерела античної епохи повідомляють про вторгнення слов'янських військ у межі візантійських земель у 408 році під проводом Улдиса, в 312 році — під проводом Доната, в 424 році — Ругіли. Оскільки Візантія не мала сил протидіяти вторгненням слов'ян, то змушена була укласти з ними в 427 році договір, за умовами якого зобов'язувалась:

1. Повертати всіх перебіжчиків скіфам.
2. Відкрити торжища в прикордонних містах імперії для торгівлі з купцями Скіфії.
3. Щорічно виплачувати Скіфії 350 літрів золота як гарантію за дотримання умов договору.

В історії це був перший офіційний договір між греками і слов'янами. Візантійська сторона виконувала умови договору неохоче. Вона ухилялася від повернення втікачів. Крім того, виникали непорозуміння через втручання Візантії у відносини між слов'янами і болгарськими племенами, які поселилися на землях вестготів у Причорномор'ї. Слов'яни були зацікавлені в збереженні з ними дружніх відносин.

Але константинопольський двір вживав заходів, щоб загострити між ними відносини. З цією метою імператорський двір наділяв подарунками племенних вождів кочівників, схилиючи їх до воєнного союзу з імперією. Племенні вожді охоче йшли на таке зближення з Візантією.

Скіфія рішуче виступила проти такого союзу, який був спрямований проти її інтересів. Князь Ругіла вирішив збройною силою примусити непокірних сусідів відмовитися від союзу з греками. «Він вирішив вести війну проти амідзурів, ітимарів, тонозурів, боїсків та інших народів, які поселилися на Істрі і схилиються до союзу з римлянами», — писав Пріск.

У 433 році військо слов'ян наблизилось до дунайського кордону Візантії. Під час приготувань до наступу Ругіла захворів і помер. У Марг на Дунаї прибуло візантійське посольство на чолі з Плінфою і Епігоном, яке мало повноваження вести переговори по відновленню миру. З боку Скіфії їх вів Аттіла. Переговори завершилися поновленням попереднього договору, але розмір щорічної данини збільшувався до 700 літрів золота.

За свідченням Пріска, договором передбачалися такі умови:

1. Римська адміністрація зобов'язана видавати перебіжчиків зі Скіфії незалежно від часу їх втечі.
2. Римляни не повинні надавати допомоги варварам, які перебувають в стані війни зі скіфами.
3. Торгові операції мають здійснюватися на рівних правах з дотриманням безпеки для купців.
4. За римлян, які втекли з полону без викупу, сплатити по вісім золотих.

5. Візантія щорічно виплачує скіфам данини 700 літрів золота як гарантію за дотримання умов договору.

Наскільки важливим для слов'ян було питання про повернення перебіжчиків, можна судити з того, що майже через 500 років у договорах князів Олега та Ігоря з греками ця умова також стояла першою. Аттіла ж постійно і наполегливо вимагав повернення перебіжчиків.

Візантійська сторона не дотримувалася належним способом умов договору стосовно перебіжчиків. Втікачі зі Скіфії, як і раніше, отримували притулок у ромеїв. Це знову викликало війну. Приводом для неї послужив інцидент у 442 році на торжищі в Марні на Дунаї. Скіфські купці, виведені з терпіння обманом і шахрайством греків, підняли бунт і почали бити кривдників. Товпа слов'ян, перебравшись через Дунай, захопила місто Вінамікій і пограбувала його. Аттіла направив посла в Константинополь з вимогою видати втікачів. «Прочитавши лист Аттіли... римляни відмовилися видавати втікачів», — повідомляє Пріск. У відповідь на відмову слов'янські війська перейшли Дунай і вторглися в межі Візантії.

Війна тягнулася п'ять років. Задунайські провінції імперії були спустошені. Потерпівши в 447 році рішучу поразку при Хероніссі, Візантія змушена була погодитися на важкі умови нового договору, який передбачав:

1. Видачу всіх перебіжчиків.

2. Відчуження смуги земель на південному березі Дунаю шириною 200 км і довжиною 400 км. Наїс, батьківщина Константина Великого, став прикордонним містом. Туди було перенесено торжище з Марга.

3. Внесення одночасної данини в розмірі 6000 літрів золота. Щорічна данина становить 2100 літрів золота.

4. Викуп за полонених римлян по 12 золотих з чоловіка.

Після поразки у війні 442—447 років Візантія стала данником Скіфії. Якщо раніше данина виплачувалася в формі плати Аттілі за службу при візантійському дворі, оскільки він мав звання полководця імперії, то після війни Візантія і за формою, і за суттю перетворилася в данника. З цього приводу Пріск пояснює, що «не тільки всіх скіфів, а й римлян він примусить платити собі данину». І далі додає «Римляни підкорялись всякій його вимозі, на всяке з його (Аттіли) сторони спонукання дивились як на наказ повелителя».

Аттіла принизив Візантію до становища бідного васала. Наскільки далеко сягала його могутність, можна судити по тій обставині, що він давав вказівки імператору Візантії, кого варто призначити послом до Скіфії. Пріск каже: «Максимін вийшов з палацу Аттіли і говорив мені, що варвар вимагає, щоб посланником до нього був призначений або Ном, або Анатолій, або Сенатор, крім них він нікого іншого не прийме. На зроблене Максиміном зауваження, що не варто було б призначити в посольство цих мужів і через те робити їх царю за підозреними, Аттіла сказав, якщо римляни не зроблять того, що він хоче, то незгода буде вирішена зброєю».

З Римською імперією Скіфія підтримувала дружні відносини. Вони були встановлені ще в правління Мундіуха. На це натякає перебування Аеція заложником при дворі слов'янського князя.

Батько Аеція, майбутнього полководця Римської імперії, Гауденцій, займав посаду магістра римських військ, які охороняли від варварів дунайський кордон. Гауденцій від імені римського імператора Гонорія уклав з варварськими племенами, готами і гунами мирний договір. Щоб римська сторона дотримувалася умов договору, Гауденцій змушений був дати заложником свого сина. Спочатку Аецій жив при дворі готського вождя Аларіха. Після його смерті Аецій мешкав при дворі князя Мундіуха, де відбулося його знайомство з молодим князичем Аттілою. Це знайомство поклало початок довголітній дружбі між ними, яка продовжувалася більше двадцяти років.

В 437 році війська Аттіли на прохання Аеція піддали розгрому Бургундське королівство на Рейні. В 439 році римські війська на чолі з Літторієм здійснили похід проти вестготів у Галлію. В поході брали участь в ролі допоміжних військ загони слов'ян. «В часи консульства Феодосія і Феста, — пише Йордан, — римляни, порушивши мир, пішли проти нього (Теодоріха) війною в Галлію, приєднавши до себе гунські допоміжні війська». Ці загони входили до складу військ Аттіли. Про це свідчить участь Аттіли в підписанні мирного договору між противниками.

За допомогу, надану Риму, Аттілі була передана провінція Паннонія «внаслідок угоди, укладеної з Аецієм, полководцем західних римлян». Крім територіальної компенсації римська сторона взяла на себе зобов'язання утримуватися від втручання у взаємовідносини між

Скіфією і Візантією. Вірогідність такого передбачення випливає з того факту, що у війні 442—447 рр. Рим дотримувався нейтралітету.

Про укладення договору між Скіфією і Римом повідомив Пріска римський посол коміт Ромул, який прибув на переговори до Аттіли одночасно з посольством Максиміана. Розповівши про похід скіфів у землі Персії на чолі з Васихом і Курсихом, він додав, що це «ті самі полководці, котрі згодом приїхали в Рим для укладення союзу... вони царського скіфського роду». Таким чином, відносини між Скіфією і Римською імперією в 439 році були оформлені угодою про союз. Заложником для гарантії дотримання угоди Аецій передав скіфам свого сина Карпіліона.

У момент приїзду обох послів у тривалих дружніх відносинах між двома державами намітилось охолодження, що вказувало на наближення кризи, яка через три роки завершилася Каталаунською битвою.

Політичний момент в 448 році чітко охарактеризував Констанцій, досвідчений дипломат, який прибув до Скіфії разом з послом Ромулом від Аеція. Поступивши на службу в канцелярію Аттіли, він зобов'язаний був під виглядом секретаря вести розвідку на користь Риму. В бесіді, яку вели послі, очікуючи прийому в Аттіли, Констанцій пояснив ситуацію, яка складалася між Скіфією і Римською імперією. Зупинившись на задумах Аттіли про підкорення Персії, Констанцій висловив догадку про те, які воно може мати наслідки для взаємовідносин між двома державами.

«Я боюся, що Аттіла після легкого підкорення Персії не вернеться звідти другом римлян, а їх владикою¹. Тепер він отримує від них золото за звання, яке вони йому присвоїли, але якщо він підкорить і мідів, і парфів, і персів, то не буде більше терпіти, щоб римляни не визнавали його влади. Визнаючи їх за своїх рабів, він буде їм ставити найбільш важкі і нестерпні вимоги. Підкоривши мідів, парфів і персів, Аттіла відмовиться від почесного звання і гідності, котрими римляни думали вшанувати його, примусити їх замість полководцем називати себе імператором».

Причин для погіршення відносин з Римом було кілька. Однією з них була відмова римського імператора видати сестру Гонорію за Аттілу.

¹ Йдеться про Візантію.

В 450 році вмер візантійський імператор Феодосій II. «Коли Аттіла узнав, що після смерті Феодосія на престол Східної Римської імперії посаджений Маркіан і коли йому сповістили про те, як поступили з Гонорією, то він відправив послаників до імператора західних римлян, вимагаючи, щоб не було допущено ніяких утисків Гонорії, тому що вона заручена з ним, що він помститься за неї, якщо вона не отримає престолу».

Римський двір відповів відмовою. Крім того, імператор Валентиніан III виявив підтримку одному з франкських королевичів, котрий намагався лишити престолу свого старшого брата, який шукав підтримки в Аттіли. Спалахнула також стара ворожнеча між вестготами, які жили в Аквітанії, і скіфами. Вестготи мали намір потіснити вандалів, які мешкали в Іспанії. Їх король Гензеріх був союзником Аттіли. Збіг цих обставин підштовхнув Аттілу на рішення розсікти мечем клубок складних суперечностей у відносинах з Римською імперією.

Слов'янські полки в союзі з остготами і гепідами рушили на Галлію. Її географічне положення було зручним, щоб нейтралізувати вестготів Аквітанії, підтримати права старшого франкського королевича на престол і примусити римського імператора дати згоду на шлюб з Гонорією. Крім того, Аттіла хотів заручитися допомогою воєнної дружини князя Сангібана. Це були вихідці зі Скіфії, які на початку V ст. оселились в околицях Орлеана на Луарі. Вони перебували у васальній залежності від Риму і прагнули її позбутися. Тому князь Сангібан хотів допомогти військам Аттіли.

Але Аттіла не зміг нейтралізувати вестготів. Їх військо об'єдналося з римськими легіонами Аеція. На князя Сангібана впала підозра римлян в нелояльності і вони вжили заходів, щоб не дати йому змоги приєднати дружину до слов'янських військ. Таким чином, ситуація для слов'янських військ та їх союзників напередодні Каталаунського побоїща різко погіршилась.

СЛОВ'ЯНИ В КАТАЛАУНСЬКІЙ БИТВІ

У донаполеонівську епоху ця битва була в історії народів найграндіознішою, найзапеклішою і найкровопролитнішою.

Матеріали про чисельність військ Римської імперії та її союзників невідомі. Чисельність військ Аттіли визначена Кассіодором.

у 500 тисяч. Безумовно, ця цифра дуже перебільшена. Мабуть, більш реально уявлення про чисельність сторін, які брали участь у битві, можуть дати відомості про втрати на полі бою. За словами Іордана, «в цій найбільш відомій битві наймогутніших племен по-лягло, як оповідають, з обох сторін 165 тис. чоловік»¹. При таких втратах чисельність воїнів з обох сторін може бути визначена в кількості 400—500 тис. чоловік.

Зображення битви Іорданом настільки страждає суперечностями, що тільки з великим трудом, використовуючи його матеріали, можна відновити дійсний розвиток подій, які відбувалися на полі бою. Створюється враження, що ці суперечності внесені автором навмисно, щоб приписати лаври перемоги римській зброї.

З цією метою, як видно, багато деталей битви Іорданом були зовсім пропущені. Зокрема, жодного слова не сказано про участь у поєдинку римських легіонів. Події обертаються тільки навколо гунів, тобто слов'ян, і вестготів. Про союзників слов'ян остготів та германців автор навіть не згадує.

Оскільки Іордан практично єдиний письменник, який подав вісті про Каталаунську битву, то його повідомлення історика наступних поколінь сприйняли як незаперечну дійсність і вона перетворилася в історичну традицію. І ніхто з істориків навіть не зробив спроби пересвідчитися в повній правдивості його оповідання, незважаючи на кричущу суперечність його повідомлень про хід цього грандіозного поєдинку. І тільки в новий час англійський історик Е. Гіббон з цього приводу відмітив, що «описували Каталаунську битву пристрасні письменники, які за своїм фахом належали до розряду цивільних або церковних посад і тому зовсім не були знайомі з воєнним мистецтвом»².

На думку Е. Гіббона, опис Каталаунської битви Іордан узяв з праці Кассіодора. Але при цьому Іордан вніс у нього істотні зміни, про що свідчить його недосконалий стиль викладу, зовсім далекий від блискучого стилю Кассіодора, відомого по його творах, які збереглися. «Кассіодор,— зазначив Гіббон,— по-дружньому розмовляв із багатьма учасниками в цій достопамятній битві готських воїнів: вона була, за їх словами, жаклива, довго нерішуча, уперто кровопролитна і взагалі така, що другої подібної не було ні в ті часи, ні в минулі віки»³.

Солдати не в приклад історикам і дипломатам дали більш об'єктивну характеристику цій битві. Перемоги у римлян не було. Союзні війська, незважаючи на свою перевагу, не зуміли завдати поразки слов'янським військам. І більше того, «переможні» римські легіони після поєдинку потай, з дотриманням заходів перестороги, зникли в невідомому напрямку, залишивши противника на полі бою. Ця невдача союзних військ виявилася роковою для Аеція. Вона дала привід недоброзичливцям Аеція звинуватити його у втраченій можливості добити військо Аттіли⁴. Але недоброзичливці Аеція помилялися, як історики і дипломати.

Римський полководець зробив усе і все передбачив, що потрібно зробити досвідченому полководцю для перемоги над грубими, не-

¹ Іордан. Гетика, 217.

² Гіббон Е. Історія упадка і разрушення Римської імперії, 1888. — Т. IV. — С. 18.

³ Там же.

⁴ Там же.

отесаними варварами. Але вождь варварів переважив його: він виявився більш передбачливим, краще володів тактикою бою, глибше проник у суть обставин... Він зумів повністю порушити замисли противника і звести нанівець його зусилля. Аттіла вважав своїм вірогідним противником тільки римське військо. Приєднання готів до римлян напередодні поєдинку призвело до значної переваги в чисельності військ союзників.

Оцінивши несприятливу обстановку, Аттіла зрозумів, що мужності й хоробрості його доблесних воїнів недостатньо, щоб поміритися силами з грізним противником. Потрібно було покликати на допомогу слов'янську хитрість і винахідливість. І він рішуче діє.

Досвідченому полководцю відомо, що остаточний результат поєдинку може залежати також від умілої активної оборони. Аттіла на всякий випадок зводить позаду бойових ліній військ укріплені табір з похідних возів. Користуючись таким укріпленням, влучні стрільці з луків можуть завдати противнику важких втрат у живій силі, будучи самі не ушкодженими.

Далі. Результат поєдинку значною мірою залежить також від уміння нав'язати його противнику в невіддільних обставинах, скажімо, перед настанням темоти. Нічний поєдинок відбирав у противника можливість маневру військами на місцевості, вносив дезорганізацію в керівництво військами. Це знижувало мобільність їх, послаблювало його сили. В слов'янських військах були загони пластунів, які володіли мистецтвом вести поєдинок в умовах ночі. Аттіла сподівався скористатися цією обставиною.

Важливим фактором забезпечення успіху в поєдинку був також особистий приклад полководця. Знаючи, як це піднімає дух воїнів, Аттіла вирішив сам вести військо в атаку, почавши битву першим. Така тактика бою себе виправдала. Навіть Іордан, який упереджено описав Каталаунську битву, не міг приховати, що ініціатива на полі бою була на боці слов'ян, що у військах союзників панував хаос і нерозбериха. Але звернемося до Іордана і спробуємо проаналізувати більш детально цю частину його праці, щоб відновити достовірність описаних ним подій. При уважному аналізі оповідання Іордана стає очевидним, що кінець Каталаунської битви був несприятливим для римлян. На користь такого висновку свідчать достовірні факти, які наводить історик.

По-перше, незважаючи на розхвалювання Іорданом доблесті вестготського і римського війська та їх ратних подвигів, поле бою залишилося за полками Аттіли. Вестготи і римляни залишили його на наступний день, не відновлюючи поєдинку. По-друге, після Каталаунської битви слов'янське військо без всякої перешкоди направляється в Італію, яку повинен був захищати Аецій. Це свідчить, що римське військо не в змозі було перепинити слов'янам шлях в Італію, оскільки не могло оправитися після великих втрат на Марні.

Описання битви Іордан починає з лобування доблестю римської і готської зброї. З самого початку він сповідає, що «битва була настільки славна, наскільки вона була різноманітна й заплютана»¹. Само собою зрозуміло, що славною вона була для римського і вестготського війська. А щоб вона стала славною, Іордан по можливості постарався затуманити невдачу Аеція.

Навіть невизначений кінець поєдинку стає ясним через деякий час, коли починають проявлятися його результати на розвитку даль-

¹ Іордан. Гетика, 194.

ших подій. А їх розвиток не свідчить на користь римлян. І це було очевидним для Іордана. Але він не вніс чіткості у висвітлення даного питання.

Силкуючись підтримати престижність римської і готської зброї на Марні, Іордан робить це настільки невпевнено, що кризь невпевненість просвічує явна невдача військ Аеція. Не приховуючи своєї антипатії до варварів, в кривому дзеркалі показуючи суть подій, він все ж змушений був подати факти, що дають змогу відновити достовірність цих подій за логікою їх розвитку.

Дійсно, для Аттіли виявилось несподіваним укладання союзу між вестготами і римлянами і він був стурбований зміною ситуації. Значну небезпеку становила і та обставина, що римський полководець Аецій, будучи в юності заложником у слов'ян, досконало вивчив їх воєнну організацію і тактичні прийоми ведення війни. Через те він був гідним суперником Аттіли. Але незважаючи на це, Аттіла проявив завидну мужність і присутність духу. Враховуючи несподіване ускладнення обставин перед поединком, тим більшого захоплення заслуговують його залізна воля, мудрість і полководницьке мистецтво.

Аттіла розумів, наскільки грізний противник стояв перед ним. Сила римських легіонів була не тільки в чисельності, а й у виучці військ воєнній справі. Це добре було відомо Аттіді. Воєнній виучці противника він міг протиставити своє мистецтво полководця і беззавітну хоробрість воїнів. Крім того, Аттіла покладав певну надію на лояльність аланського війська, що стояло під стягом Аеція. Вождеві аланів Сангібану не вдалося приховати своєї симпатії до Аттіли. Римляни запідозрили його в зраді. Щоб контролювати поведінку Сангібана під час поединку, Аецій поставив військо аланів у центрі бойових порядків між римлянами і вестготами. Цю помилку Аеція вміло використав Аттіла під час поединку.

Військо слов'ян мало велику ударну силу. Але якщо противник витримував перший натиск і поєдинок приймав затишній характер, цей фактор знижував шанси на перемогу. Перевага забезпечувалася в такому випадку іншими факторами, які були на боці противника — воєнною виучкою, мистецтвом маневрування військами та іншими. Щоб перемогти, Аттіла повинен був позбавити римлян переваги бойового порядку, протиставивши їм такі прийоми бою, в яких слов'яни переважали свого противника. І він це блискуче здійснив.

Аттіла знав слабку сторону римських солдат — вони поступалися слов'янам у витривалості і стійкості в бою, мали більш легке озброєння, більш важко переносили тяготи похідного життя. Враховуючи ці обставини, Аттіла вирішив нав'язати противнику незвичні умови поединку — бій перед настанням ночі. Полководець враховував, що з наближенням темноти римські легіони позбудуться можливості маневрувати і втратять свою перевагу. Іордан при всій неприязні до варварів змушений був оцінити талант Аттіли: «Будучи винахідливим у воєнних справах, він починає битву близько 9 години дня», тобто о 3 годині після обіду.

Якщо в описанні битви відділити логіку розповіді він авторських емоцій, зіставити і глибше вникнути в суть фактів, які подає автор, то картина поединку буде така. До настання ночі поєдинок йшов в перемісним успіхом. Почавши бій першими, слов'янські полки завдають могутнього удару по стьку військ противника, де стояли алани. Останні переходять на бік Аттіли, і слов'яни розсікають бойову лінію римлян і вестготів. Але вестготи, потіснявши слов'ян,

оволодівають висотою, що панує над полем бою. Володіння пануючою висотою над місцевістю дає велику перевагу противнику. Тому Аттіла веде за собою воїнів, щоб відбити висоту. Захоплені мужністю свого вождя, слов'яни переходять у наступ. «Сходяться врукопашну; битва люта, мінлива, звіряча, вперта. Про подібний поєдинок ніколи до цього часу не розповідала ніяка древність»¹.

Слов'яни посилюють натиск і змушують вестготів відходити. Король вестготів Теодоріх, помітивши небезпеку, кидається в гущу бою, щоб вселити мужність своїм воїнам і зміцнити ряди, які похитнулися і відходять назад. У гарячці бою він падає з коня і гине, придавлений трупамі вбитих. На допомогу готським загонам спішають з висоти горба син короля Торисмунд. Він підбадьорює воїнів і вони вриваються на позицію, з якої керує військами Аттіла. Але ця атака удачі не приносить. Аттіла в оточенні своїх воїнів відходить на укріплену позицію і продовжує керувати поединком.

Після загибелі Теодоріха військо вестготів очолює Торисмунд. Але поправити становище йому уже не під силу. Розсічені війська союзників не можуть з'єднатися. Координація їх дій на полі бою порушена. Настає перелом у битві. Ініціативою на полі бою остаточно оволодівають слов'яни. В наступаючих сутінках розрізнені війська союзників втрачають орієнтацію. Їх бойові порядки змішались, настає цілковита дезорганізація. Торисмунд і Аецій в темряві втрачають контроль над військами.

Заблукавши на полі бою, Торисмунд був тяжко поранений в голову і скинутий з коня. Він ледве не потрапив у полон до слов'ян. Внаслідок цього змушений був відмовитися від дальшої участі в поединку². Військо вестготів, залишившись без вождів, під покровом ночі залишило поле бою.

Таку ж злу пригоду довелося витерпіти римському полководцю. В нічному поединку Аецій втратив управління своїми військами. Розшукуючи їх, він більшу частину ночі блукав у стані противника. «Аецій, відірваний від своїх у нічній нерозберисі, блукав між ворогами; нарешті він прийшов у табір союзників і провів залишок ночі під охороною щитів»³. У глибоку ніч поєдинок затих.

Не важко уявити собі становище військ на полі битви, які втратили свого полководця. Чи міг Аецій помишляти про досягнення будь-якого успіху, якщо розвиток подій тікав з-під його контролю, набув стихійного характеру? Обидва полководці вестготів були виведені з ладу. Римський полководець відбився в темноті від своїх військ і потрапив у розташування противника. Не знаючи, де війська союзників і в якому вони стані, він потерпав при думці, чи «не трапилось чого поганого з готами»⁴.

Дивно, що Іордан ні словом не обмовився про дії слов'ян у нічному поединку. Якби з їх сторони була допущена хоча б найменша похибка, то він не пропустив би нагоди відмітити це. Але з цього приводу Іордан зберігає повне мовчання. І як йому не було прикро, він, скрипичи серце, хоча і скупими словами, розповів про невдачі союзників, засвідчивши тим самим успіх Аттіли.

Наступного дня події розвивалися більш ніж загадково. І загадковість ця значною мірою пояснюється упередженістю позиції

¹ Іордан. Гетика, 207.

² Там же.— С. 211.

³ Там же.— С. 212.

⁴ Там же.

Йордана: щоб там не стало, не зашкодити престижу союзників. Праручи ухилилися від визнання невдачі союзників на Каталаунських полях, автор безнадійно плутається в суперечностях. Заявляючи про надуману перемогу союзників, він тут же наводить факти, які свідчать про безрезультатність їх зусиль. І в кінці завершує розповідь визнанням, що і формально і фактично перемога виявилася на стороні слов'ян.

У повідомленні про перемогу союзників просвічує боязкість і невпевненість автора. Він говорить про перемогу від імені третьої особи. «Вони (союзники) вирішили, що перемога на їх боці, знаючи, що Аттіла буде уникати поединку лише в тому випадку, якщо дійсно зазнає тяжкої поразки»¹. Логіка, як бачимо, «залізна». Хоча тільки в пізню ніч римському полководцю вдалося з великими труднощами добратися до своїх позицій, де стояли його потріпані легіони, але все ж таки перемога дісталася їм — римлянам.

Римлянам приводом для присвоєння собі перемоги достатньо було того, що на зорі військо противника не кинулося на штурм римських позицій. Але як не дивно, «переможцям», як водиться в таких випадках, не дісталася ні полону, ні трофеїв, а «переможець» противник не тільки не кинувся тікати, але навіть не зрушив з місця. «Він (противник) не робив нічого такого, що могло б свідчити про стан паніки і розпачу». Навпаки, слов'яни енергійно готувалися до продовження поединку. «Він (Аттіла) брязкав зброєю, трубив в труби, погрожуючи нападом»².

Оскільки противник не виявляв ніяких ознак страху і не збирався відступати, то «переможці» потрапили в складне становище. Априорі приписавши собі перемогу, союзники не спішили увічнити себе лаврами. Оцінивши ненадійні шанси на успіх, наступати вони не наважувалися. Залишити своє поле битви противнику — значить визнати свою поразку, щоб розсіяти свої сумніви, союзники зібрався на раду. «Зійшлися тоді готи і римляни і міркували, що зробити з Аттілою, якого вони подужали. Вирішили морити його голодом»³. Але дії союзників дивним чином не співпадають з їх намірами. Не приступаючи до облоги слов'янського табору, вестготи швидко ведуть своє військо в Аквітанію.

Поянюючи мотиви відходу війська вестготів, Йордан стверджує, що це було зроблено за порадою римлян. Торисмунд, король вестготів, «задумав помститися гунам за смерть батька» і звернувся за порадою до Аеція. «Той же, побоюючись, аби, якщо гунн були б остаточно знищені, готи не пригнобили Римську імперію»⁴, порадив повернутись додому, щоб прийняти владу в королівстві. Торисмунд, начебто скориставшись даною йому порадою, повертається в Аквітанію.

Виходить, таким чином, що Аецій з політичних міркувань пожалів слов'ян і не допустив їх остаточного знищення. Слов'яни наче б то були приречені і ледве не були віддані на милість переможців. Але Аецій вирішив їх помилувати, аби не залишитись віч на віч із своїми союзниками-вестготами. Логіка незбагненна! Союзники приймають рішення остаточно добити противника, і тут же Аецій під пристойною причиною намагається спровадити з поля битви союзника, якого з важким трудом вдалося залучити до уча-

¹ Йордан. Гетика, 212.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

сті у війні проти слов'ян. Явна натяжка! Аецій не міг дати такої поради. Вона рівнозначна зраді інтересам імперії.

Безперечно, одряхлівший Рим боявся вестготів. Римській імперії, яку роздирали внутрішні суперечності, вестготи були не менш небезпечні, ніж слов'яни. Але зараз імперію за горло стиснули слов'яни і необхідно було за будь-яку ціну усунути безпосередню небезпеку, яка їй загрожувала. Нічний поєдинок зрівняв шанси противників. Союзні війська настільки знесилилися, що тепер слов'яни мали можливість продовжувати боротьбу з явною надією на успіх. І тому Йордан говорить, що Аттіла готувався до наступу. Безперечно, ситуація для римського полководця значно ускладнилась. Йому вкрай потрібне було військо вестготів. І в цей критичний момент Аецій радить їм повертатися додому. У Йордана явно кінці з кінцями не сходяться!

Важко уявити собі ситуацію, коли переможці залишають на полі бою недобитого противника і посліпно тікають. Таке навіть у казках не зустрічається! А секрет повернення війська Торисмунда з берегів Марни дуже простий. Після нічного поединку становище вестготів виявилось дуже плачевним. Залишившись на полі бою без полководців, вони в цілковитій плутанині понесли тяжкі втрати. Недарма Аецій потерпав за їх долю. На наступний день поранений Торисмунд, оцінивши марні шанси на успіх, не ризикнув продовжувати поєдинок.

Надійні польові укріплення слов'ян давали їм можливість перейти до маневреної війни, щоб виснажити сили противника. А до такої затяжної війни союзники були не готові. Оцінивши правильно ситуацію, Торисмунд «покинувши гунн, повернувся в Галлію»¹. Цей поворот подій практично був рівнозначним поразці союзників.

Через століття після цих подій, коли остготське королівство, яке утворилося на руїнах Римської імперії, потребувало підтримки італійської аристократії, Йордан не міг розкрити дійсну причину розходжень. Він дипломатично виставив їх у формі доброзичливої поради Торисмунду «оволодіти королівською владою, залишеною батьком»².

Якби порада, дана Торисмунду Аецієм, була реальною, то Йордан, за логікою речей, змушений був би визнати його помилку і звинуватити в невідданому для імперії закінченні Каталаунської битви. Тобто показати, що Аецій приймає пагубне рішення в той момент, коли для досягнення перемоги залишалось зробити останнє зусилля. Тому відчувачи слабкість висунутої аргументації, Йордан без всякого переходу докоряє готському королю за порушення союзного обов'язку. «Так людська непостійність, як тільки зустрінеться з підмогою, губить те велике, яке було готове звершитися»³. Коротше кажучи, Йордан звинувачує Торисмунда у зраді. Нарешті, Йордан після словесної еквілібристики сказав правду.

Враховуючи перевагу в силі, римляни були впевнені в перемозі, але надії виявились марними. Війська союзників, особливо вестготи, зазнали великих втрат. Загибель королів і тяжке поранення спадкоємця престолу справили гнітюче враження на вестготських воїнів. Бойовий дух їх військ був підірваний. І вони вийшли з гри. Не в кращому становищі були і римські війська. З виходом вестготів з війни надії римлян на перемогу розсіялись. Однак Тор-

¹ Йордан. Гетика, 212.

² Там же.

³ Йордан. Гетика, 217.

дан обійшов мовчанкою ще одну важливу обставину, яка призвела до розколу коаліції.

З Іспанії на допомогу слов'янам спішили війська короля вандалів Гензеріха. Готи, виступивши на боці Риму, ігнорували таку небезпеку в надії, що об'єднаним силам вдасться перемогти слов'ян. Але коли ця надія не здійснилась і перед союзниками стояли війська Аттіли, готові відновити поєдинок, вторгнення вандалів в Галлію ставало надзвичайно небезпечним для вестготів, оскільки на їх шляху лежала земля вестготів Аквітанія. Уникнути вторгнення вандалів в Аквітанію можна було тільки шляхом встановлення перемир'я з Аттілою. Іншого вибору у вестготів не було. І вони, не відновлюючи поєдинок наступного дня, вступили в переговори про мир. З цієї точки зору стає зрозумілим розчарування Іордана, який звинуватив в непостійності Торисмунда.

Хоча деталі переговорів нам невідомі, але беручи до уваги дальший хід розвитку подій, здогадатися про основні умови договору не важко: очевидно, вестготи зобов'язалися дотримувати нейтралітету і не вмішуватися у взаємовідносини між Римом і Скіфією. Це підтвердив італійський похід Аттіли, під час якого вестготи дотримувалися нейтралітету. Незважаючи на зусилля Іордана зауважувати невдачу союзників, факти зі всією очевидністю свідчать, що результат битви був несприятливий для них. З розпадом коаліції римське військо не в змозі було продовжувати боротьбу і залишило поле бою. Стійкість і мужність слов'ян та їх союзників у поєднанні з талантом їх полководця дали їм можливість вистояти в кровопролитному поєдинку, а також змінити співвідношення сил на свою користь. Союзні війська втратили свій військовий престиж. Маючи значну перевагу в силі, вони її втратили і залишили поле битви. Слов'яни після поєдинок отримали стратегічний вииграш і не впустили можливості ним скористатися.

Після відходу вестготів римлянам ризикувати уже не було смислу. Аецій змушений був підкоритися долі і залишити поле битви. Бажана перемога, яка була такою близькою напередодні, розвіялась як дим. Війська Аттіли довго стояли на Католаунському полі, чекаючи противника. Але після того, як на горизонті перестали маячити штандарти римських легіонів, вони рушили в похід, направляючись в Італію, з наміром взяти в облогу столицю імперії. І Аецій не зробив навіть спроби заступити їм дорогу.

Чому ж «переможець гунів» після нанесення їм нищівної поразки не відвернув загрози від Римської імперії? Як могло трапитися, що війська Аттіли через три місяці після тяжкої поразки зайняли всю Північну Італію і готувалися до походу на Рим? Куди ж поділися захвалені римські легіони зі своїм полководцем і чому вони не поспішили на виручку вічному місту? Та тому, що вони не могли оправитися після Католаунської битви. Римські легіони в битві на Марні були настільки знесилені, що вони не мали змоги зустрітися ще раз з противником.

Історики нового часу, створивши байку про розгром гунів на Католаунських полях, роблять послання на Іордана. Але Іордан був більш скромним, ніж його коментатори. Він не взяв на себе сміливості стверджувати, що в битві на Марні перемогли римляни. Він цього не сказав. Римляни самі «вирішили, що перемога на їх боці». Але перемоги не було. Замість неї — тільки гірке розчарування. Таким чином, за свідченням Іордана, союзники самі приписали собі перемогу. А коментатори Іордана зробили вигляд, що не помітили цього.

Як же оцінив результат Католаунської битви сам Іордан? Готський історик у кінці оповідання зробив невтішний висновок: не відновлюючи поєдинок, першими поле битви залишили вестготи, за ними поспішно рушили римляни, і тільки після цього, не дочекавшись противника, слов'яни пішли на Рим. Гірку для нього правду автор передає словами: «Коли слідом за відсутністю ворога настає тривала тиша, розум настроюється на думку про перемогу, радість оживає, і ось дух могутнього короля знову повертається до попередньої віри в долю»¹. Таким фіналом закінчилася «перемога» римлян.

Міф про перемогу римлян над гунами народився в тиші кабінетів учених нового часу. Вони добросовісно, як школярі, слово за словом повторювали оповідання Іордана про поєдинок, наситивши його деякими вигаданими деталями, але в той же час старанно замовчували ті місця, де йшлося про втрату ініціативи римлянами на полі бою, й заключні слова автора про перемену ратного щастя. Таким чином прихильникам слави римської зброї вдалося, наперекір історичному свідченню, обернути невдачу римських військ на блискучу перемогу.

Початок міфа про перемогу римлян поклав англійський історик Е. Гіббон. У капітальній праці «Історія упадка и разрушения Римской империи» він, перевернувши історичну істину, намалював яскраву картину втечі гунського війська з берегів Марні. За Гіббоном по протоптаній стежці пішов французький історик А. Тьеррі².

Оскільки римляни ухилилися від продовження поєдинок на Марні, то Аттіла вирішив перенести військові дії в Італію. Іордан засвідчив, що після нічного поєдинок слов'яни, впевнившись, що противник відступив, рушили на столицю імперії. «Аттіла скориставшись відходом вестготів, рушив скоріше військо, щоб потіснити римлян»³.

Дорога в Італію була відкрита. Аецій навіть не зробив спроби перекрити шлях слов'янам. Їх військо рухалося в Італію через Альпи. «Першим його (Аттіли) нападом була облога Аквідеї»⁴. І коли війська Аттіли направилися до воріт вічного міста, Аецій, «рятівник» європейської цивілізації, вирішив відсидітися за Альпами в Савойї, і рятувати опору цієї цивілізації довелось папі Льву I. Тільки завдяки його дипломатичному такту, вдалося відвернути загрозу від Риму.

Як же висвітлив цю подію Е. Гіббон? Наперекір свідченню Іордана, англійський історик стверджує, що після поразки гунів, рятуючись, швидким маршем направилися на переправу до Рейна і звідти пішли в Тюрингію. І на цьому розповідь обривається. Що через три місяці війська Аттіли зайняли всю Північну Італію, він промовчав. А французький історик А. Тьеррі пише, що війська Аттіли направилися в Паннонію. Таким чином, війська слов'ян по волі істориків пустилися втікати на схід.

Для сучасників названих подій відхід Аеція з поля битви був визначеним фактом, і це стало причиною опали і страти Аеція після погрому в Італії. І тільки західні історики, переосмисливши події, перетворили поразку римлян у перемогу, а триумф слов'ян — у розгром. Тому О. Ф. Вельтман справедливо зауважив,

¹ Іордан. Гетика, с. 218.

² Тьерри. А. // Московит, 1862.

³ Іордан. Гетика, 219.

⁴ Там же.

що історики нового часу «труп перемоги (римлян) навалили на тріумфальну колісницю і повезли»¹.

Каталаунська битва — остання спроба Риму відтягнути загибель імперії, яка розвалювалася під ударами варварів. Протягом семи віків спочатку римська аристократична республіка, а після неї імперія душили і пригнічували свободу народів Європи. Але під кінець III ст. господарство, засноване на праці рабів, почало занепадати. Наростаючий опір варварського світу вів до поступового скорочення припливу свіжих рабів. Малопродуктивний рабський труд не забезпечував необхідної кількості життєвих засобів. Споживання все більшою мірою ставало паразитичним. Рабовласницький устрій Риму доживав свій вік. Після Каталаунської битви римська імперія вже не мала сил піднятися.

На Каталаунських полях варварська Європа рішуче заявила про своє небажання ходити під римським ярмом. Феодалізм, що визрівав у надрах варварського світу, вперше став віч-на-віч з рабовласницьким ладом, який віджив свій вік. На берегах Марни йому була проспівана відхідна. Через чверть віку римський колос рухнув під натиском варварів. Цим завершилась історія Римської імперії.

¹ Вельтман А. Ф. Аттила. — М., 1858.